

RAPPORT

Til Barne-, Ungdoms- og Familiedirektoratet

Fra RVTS Sør

Dato 01.06.2015

Vedrørende Kartlegging, vurdering og anbefalinger vedrørende undervisningsopplegg i barnehage og skole om vold og seksuelle overgrep

Regionalt ressurscenter om vold, traumatisk stress og selvmordsforebygging, region sør
Sørlandet Kunnskapspark, Gimlemoen 19, 4630 Kristiansand

Tlf 926 94 100

rvts.sor@bufetat.no

www.rvtssor.no

Forord

Arbeidet med å kartlegge undervisningsprogram for barn og unge om vold og seksuelle overgrep har avdekket at det fins et mylder av aktører som ivrig og dedikert underviser om disse vanskelige temaene, med målsettingen om å forebygge vold og overgrep og at flere utsatte barn skal få hjelp. Dette er viktig arbeid, og det bør få et løft og forankres og integreres bedre i skolen.

Vi håper at denne rapporten vil bidra til å skape et godt grunnlag for det videre arbeid med å utvikle et godt, enhetlig opplegg og kvalitetssikring av den informasjonen som gis barn og ungdom.

Denne rapporten er et resultat av et omfattende kartlegging- og vurderingsarbeid som har vært organisert som et prosjekt ved RVTS Sør med en ekstern ekspertgruppe som har fungert både som referansegruppe og som bidragsyter

I tillegg til Marianne Lohne som har ledet prosjektet med å utarbeide denne rapporten, har fagsjef Mogens Albæk, seniorrådgiver Ragnhild Leite og seniorrådgiver Inger Lise Andersen fra RVTS Sør deltatt i prosjektarbeidet.

Vi vil spesielt takke medlemmene i ekspertgruppen; Marit Bergum Hansen, Magne Raundalen, Carolina Øverlien og Jon-Håkon Schultz for solide faglige innspill, velvillig innsats og fruktbart samarbeid gjennom hele prosjektperioden. Oddfrid Skorpe Tennfjord fortjener også en takk for sin innsats i ekspertgruppen. Hun deltok i begynnelsen av prosjektarbeidet, men måtte dessverre trekke seg fra dette arbeidet ved årskiftet.

Videre vil vi takke alle informantene som har bidratt med informasjon i kartleggingsarbeidet fra et ganske uoversiktlig felt.

Til slutt vil vi takke vår oppdragsgiver Bufdir for et godt og konstruktivt samarbeid gjennom hele prosjektperioden.

RVTS SØR juni 2015

Ivar Kjellevik

Leder

Innhold

Del 1 Innledning	4
Del 2 Kunnskapsstatus	7
Del 3 Metode og valg av inklusjonskriterier	14
Del 4 Resultater av kartleggingsarbeidet	17
Del 5 Kriterier for et godt undervisningsopplegg om vold og seksuelle overgrep	21
Del 6 Vurdering av de seks inkluderte undervisningsoppleggene	23
Del 7 Kommentarer og anbefalinger	27
Referanser	32

VEDLEGG:

- 1 Matrise

Del 1 Innledning

Som et tiltak knyttet til *Strategi for å bekjempe vold og seksuelle overgrep mot barn og ungdom (2014 – 2017)*, ble RVTS Sør tildelt følgende oppdrag:

«**Gjennomgang av dagens informasjons- og kursvirksomhet til barn og ungdom om vold og seksuelle overgrep.** Dagens informasjons- og kursvirksomhet om vold og seksuelle overgrep rettet mot barnehager og skoler skal gjennomgås for å vurdere effekt og for utvikling av et enhetlig opplegg basert på gode programmer og metoder. RVTS Sør får ansvar for gjennomføring av tiltaket. Det skal nedsettes en ekspertgruppe, og Utdanningsdirektoratet skal delta i samarbeidet» (Disponeringsskriv for 2014. Barne- ungdoms- og familieetaten, Region Sør, av 6.6.2014).

Gjennom dialog med Barne- ungdoms- og familiedirektoratet (Bufdir) ble det enighet om følgende presisering av oppdraget:

- Kartlegge opplegg for undervisningsprogram rettet mot barn og unge som blir brukt i barnehager og skoler, tom videregående skole, i den hensikt å forebygge og avdekke vold og seksuelle overgrep, samt gi kunnskap om kropp og egne grenser.
- Utføre en metodisk gjennomgang av programmene innhold, metodikk og presentasjonsform, i henhold til sentrale temaer og problemstillinger hentet fra dagens kunnskapsgrunnlag, samt hvordan avdekking av vold/seksuelle overgrep skal følges opp.
- Nedsette en ekspertgruppe som skal bidra til gjennomgangen med faglige vurderinger. Utdanningsdirektoratet blir bedt om å delta med en representant.
- Lage en systematisk og sammenlignelig oversikt over programmene, med en faglig vurdering og anbefaling fra ekspertgruppen.
- RVTS Sør skal lage en rapport på bakgrunn av ekspertgruppens vurderinger og anbefalinger.
- Formålet med arbeidet er å framskaffe et grunnlagsmateriale for videre arbeid med å utvikle et godt, enhetlig opplegg og kvalitetssikring av den informasjonen som gis barn og ungdom, jmfir Tiltak 23 A i *En god barndom varer livet ut. Tiltaksplan for å bekjempe vold og seksuelle overgrep mot barn og ungdom (2014-2017)*.

Denne rapporten presenterer det arbeidet som er utført i henhold til oppdraget. Oppdraget til RVTS Sør ble oppfattet som tredelt: kartlegge opplegg for undervisningsprogram, vurdere oppleggene og komme med anbefalinger mht å utvikle gode forebyggende undervisningsopplegg for barn og unge om vold og seksuelle overgrep.

Hovedresultatet av dette prosjektet er at det er arbeidet fram «Kriterier for et godt undervisningsopplegg om vold og seksuelle overgrep». Disse kriteriene kan brukes overordnet og universelt, og de anbefales benyttet både i utviklingen av og i vurderingen av

undervisningsopplegg. Kriteriene presenteres og begrunnes i rapportens del 5 og i vedlagte matrise (vedlegg 1).

Prosjektets ekspertgruppe har bestått av følgende medlemmer:

- Marit Bergum Hansen, cand.polit, R-BUP Sør/Øst.
- Magne Raundalen, spesialist i klinisk barnepsykologi
- Jon-Håkon Schultz, Ph.D., NKVTS
- Carolina Øverlien Ph.D., NKVTS
- Oddfrid Skorpe Tennfjord, Ph.D. RVTS Midt/Traumepoliklinikk St.Olav, deltok i gruppens to første møter.

Om skolens og barnehagens rolle.

Skolen og barnehagen er viktige arenaer for forebygging og avdekking av vold og overgrep mot barn og unge. I FN-rapporten om vold mot barn (Violence Against Children, Pinheiro 2006), er det et tydelig fokus på vold i hjemmet og vold på skolen. Den sentrale oppfordring i rapporten er rettet mot skolen og lærere i forhold til å løfte kunnskap om vold inn i elevenes opplæring.

I Stortingsmelding 15 (2012 – 2013) *Forebygging og bekjempelse av vold i nære relasjoner*. «Det handler om å leve», framgår det at regjeringen vil styrke skolens rolle i forebyggingen av vold i nære relasjoner. Den påfølgende handlingsplanen (*Et liv uten vold. Handlingsplan mot vold i nære relasjoner, 2014 – 2017*) fastslår at barnehagen og skolen har en sentral rolle i å bidra til både å avdekke og forebygge vold og overgrep. Strategidokumentet er et resultat av samarbeid og samordning mellom fire departement (*Barndommen kommer ikke i reprise. Strategi for å bekjempe vold og seksuelle overgrep mot barn og ungdom (2014-2017)*), og følger opp ved å legge inn nye kompetansemål i skolens læreplaner fra skoleåret 2013/2014 som «legger vekt på å lære barna å utvikle kritiske holdninger til vold, krenkelser, vold knyttet til seksualitet og vold i nære relasjoner» (s.102). Et eksempel; kompetansemål etter 4. trinn i samfunnsfag: ”samtale om tema knyttet til seksualitet, grensesetjing, vald og respekt”. Kompetansemål etter 10. trinn i samfunnsfag: ”analysere kjønnsroller i skildringer av seksualitet og forklare skilnaden på ønskt seksuell kontakt og seksuelle overgrep” (<http://www.udir.no/kl06/SAF1-3/Kompetansemaal/?arst=98844765&kmsn=583858936>).

I Rammeplan for barnehagens innhold og oppgaver fra Utdanningsdirektoratet (Udir) (2012) står det at «barnehagen har et særlig ansvar for å forebygge vansker og å oppdage barn med særskilte behov». Videre, «barnehagen skal fremme positive handlinger som motvirker avvising, mobbing og vold» (s 9).

Norske myndigheter har gitt skolen og barnehagen et viktig ansvar i forbindelse med forebyggende tiltak mot vold og seksuelle overgrep: De skal utgjøre de viktigste arenaene for forebygging av vold og seksuelle overgrep. I tillegg er det anbefalt at barnas lærer eller førskolelærer skal være den personen som utfører undervisningen, fordi barna har en relasjon til disse.

I forbindelse med prosjektet inngikk RVTS Sør i dialog med Utdanningsdirektoratet, som er svært positive til at det blir satt søkelys på undervisningsopplegg om vold og seksuelle overgrep, og kvalitetsheving av disse. Det ble avtalt at dialogen skulle være til stedet løpende i prosessen, selv om Utdanningsdirektoratet ikke ønsket å delta i ekspertgruppen.

Utdanningsdirektoratet oppgir at det fra sentralt hold ikke er utarbeidet spesifikke kurs eller programmer rettet mot barn og ungdom om vold og seksuelle overgrep. Det er imidlertid sendt ut en fagbok om seksualitet (Røthing og Svensen 2010) til alle landets grunnskoler. Grunntanken med boka er at en god allmennutdannelse, hvor det også inngår undervisning om seksualitet på en god måte, vil kunne bidra til å forebygge seksuell trakassering og overgrep.

I tillegg har Utdanningsdirektoratet utarbeidet et ressurshefte (2011) rettet mot lærere i grunnskolen om undervisning om seksualitet og kjønn. Her gis det veiledning i hvordan kompetansemålene åpner for å undervise om ulike problemstillinger ved seksualitet, blant annet om vold og overgrep, innenfor skolens enkeltfag. Heftet består av bakgrunnsinformasjon, pedagogiske tips og litteraturhenvisninger som læreren kan benytte seg av i arbeidet med å lage et eget undervisningsopplegg. Det legges vekt på at læreren har en viktig rolle i å avdekke vold og overgrep. Læreren kan bistå barnet aktivt med oppfølging og tilgang til rett hjelp. Utdanningsdirektoratet fremhever at skoleeier har ansvar for å påse at skolene har gode og forsvarlige systemer for å følge opp i situasjoner ved avdekking, med bekymringsmelding og samarbeid med skolehelsetjenesten og barnevernet og andre hjelpeinstanser der det er aktuelt.

Ressursheftet ble utarbeidet med bakgrunn i bekymring knyttet til rapportering om seksuell trakassering og kjønnsrelatert mobbing i skolen. I siste del av heftet hvor temaene utdypes ytterligere, finnes et tema med overskriften, «Seksuelle overgrep». Her er det med utgangspunkt i Barnekonvensjonen lagt vekt på undervisning om ulike typer vold, vold i nære relasjoner, maktforhold, jevnalderovergrep og seksualisert vold.

En betydelig mangel er imidlertid at seksuelle overgrep mot barn, utført av voksne overgripere, ikke nevnes som tema verken i fagboka eller i ressursheftet.

Utdanningsdirektoratet påpeker at «Kompetanseløftet» forutsatte at det er skolene og skoleeier som har ansvar for at det anvendes egnet undervisningsopplegg og undervisningsmetoder som fører til måloppnåelse i denne kompetansen. Skolen og skoleeier velger således selv undervisningsopplegg og metode, lokalt tilpasset den kompetansen som finnes lokalt .

Aktørene i forebyggende undervisningsarbeid i skolene og barnehagene.

Prosjektarbeidet har gitt innblikk i at mange skoler og skoleeiere løser sitt undervisningsansvar om vold og seksuelle overgrep, ved å henvende seg til eksterne tilbydere av undervisningsopplegg, for å oppfylle kompetansemålene i læreplanene. Slike undervisningsopplegg blir i hovedsak tilbudt av lavterskeltilbud som krisesentre og sentre mot seksuelle overgrep og av deres interesseorganisasjoner. Vi finner også humanitære

organisasjoner som Redd Barna, Norske Kvinners Sanitetsforbund og Lions Quest blant tilbyderne.

Det er stor spennvidde i undervisningens innhold, i hvordan undervisningen gjennomføres og i de eksterne tilbyderes utgangspunkt og bakgrunn for å tilby undervisningen. Mye av arbeidet baseres på muntlighet, er knyttet til enkeltpersoner og uten skriftlige beskrivelser av undervisningsoppleggene. Dette har vanskeliggjort kartleggingsarbeidet, blant annet fordi den metoden som ble lagt til grunn for vurderingsarbeidet, «tekstanalyse», forutsetter skriftlige beskrivelser av undervisningsoppleggene. Dette vil bli kommentert i rapportens del 3 (metode).

I arbeidet med innsamling av undervisningsopplegg møtte vi mange ivrige ildsjeler med glødende hjerte og levende engasjement. Noen ga uttrykk for at de så på det som en livsoppgave å forsøke å forebygge at barn utsettes for vold og overgrep. Mange ønsket dette prosjektet velkommen, fordi de mente at det er et viktig arbeid, som trenger å bli løftet opp og satt søkelys på. Flere ga uttrykk for et stort behov for faglig veiledning i fht hvilke program og hvilke pedagogiske hjelpemidler som bør brukes. Det ble også uttrykt forventning og håp om at foreliggende prosjekt kan føre til at den forebyggende innsatsen vil bli prioritert av ansvarlige myndigheter og ikke bare overlatt til frivillige organisasjoner og lavterskeltilbud.

Rapportens oppbygging

Rapporten består av 6 deler:

- Del 1 er ovenstående innledning.
- I del 2 presenteres først en kort kunnskapsstatus om vold og seksuelle overgrep. Dernest redegjøres det for sentrale utfordringer ved det å bygge opp gode forebyggende undervisningsprogram.
- Del 3 er et metodekapittel som beskriver hvordan nærværende rapport ble til.
- I Del 4 presenteres resultatet av kartleggingen.
- I Del 5 presenteres rapportens hovedkonklusjon, «Kriterier for et godt undervisningsopplegg om vold og seksuelle overgrep» som anbefales å bruke i utarbeidelse og vurdering av undervisningsprogram.
- Del 6 presenterer faglige vurderinger av de undervisningsoppleggene som er analysert i utredningsarbeidet.
- I Del 7 avsluttes rapporten med oppsummerende kommentarer og anbefalinger.

Del 2 Kunnskapsstatus.

Vold mot barn – definisjon og forekomst

Fysisk vold mot barn og ungdommer innebærer at en voksen person utsetter et barn eller ungdom for skade på kroppen, sykdom, smerte eller med forsett setter ham eller henne i en avmaktsposisjon eller en liknende tilstand. Den voksne kan for eksempel slå, sparke, klype,

knuffe, brennemerke eller forgifte barnet eller ungdommen. Dette kan skje med eller uten slagvåpen. Definisjonen er uavhengig av hvor mange ganger det skjer, om det er systematisk, hva som skjedde før og etter hendelsen, barnas/ungdommenes oppførsel og hva hensikten med handlingen er. Skadene kan være alt fra milde til at de forårsaker død (Øverlien, 2012).

I en ny nasjonal intervjuundersøkelse blant 16 og 17-åringer (Myhre et al, 2015), svarte en av ti (9,6 %) at de hadde vært utsatt for noen form for fysisk vold fra foresatte. Flertallet (7,8 %) hadde vært utsatt for kun mindre alvorlig vold, mens 1,7 % oppga at de hadde vært utsatt for alvorlig fysisk vold. Av de som hadde opplevd alvorlig fysisk vold fra foresatte, hadde 4 av 5 opplevd dette flere ganger (83 %), og de aller fleste hadde opplevd mindre alvorlig fysisk vold i tillegg (94,4%). Fysisk vold fra foresatte forekom første gang vanligvis i barnehage- eller småskolealder.

I en annen ny norsk undersøkelse om vold og seksuelle overgrep i den norske befolkningen ble voksne personer, dvs 2 435 kvinner og 2 092 menn i alderen 18–75 år, intervjuet per telefon. Når forskerne spør de voksne om de har opplevd mild fysisk vold, for eksempel å bli kløpet eller slått med flat hånd av foreldrene i barndommen, svarer 33 % av mennene og nesten 28 % av kvinnene ja. Omtrent 5 % av menn og kvinner har opplevd grov vold i barndommen, for eksempel å bli sparket eller slått med knyttneve (Thoresen & Hjemdal, 2014).

Psykisk og emosjonell vold mot barn og ungdommer innebærer at en person systematisk og over en lengre tid behandler barnet/ungdommen på en bevisst nedverdiggende måte gjennom atferd, uttalelser og/eller påfører ham eller henne annen følelsesmessig lidelse. Barna eller ungdommene kan for eksempel bli hånet, trakassert, fornedt og isolert. De kan også bli utsatt for urimelig harde krav og ekstrem disiplin. Barn og unge kan for eksempel fortelle at deres stefar eller far overøser dem med krenkende ord som ikke virker å ha noen annen hensikt enn å skade og nedverdige dem. Når disse ordene blir gjentatt, dag ut og dag inn i den unges oppvekst, kan det de blir utsatt for defineres som psykisk eller emosjonell vold. I spesielt alvorlige tilfeller kan selv noen få hendelser defineres som psykisk eller emosjonell vold. Den psykiske og emosjonelle volden mot barn og ungdommer er en form for vold som sammenliknet med fysisk vold og seksuelle overgrep har fått begrenset oppmerksomhet. Denne volden kan også være vanskelig å oppdage, på tross av at barn og unge selv beskriver denne typen vold som særlig smertefull og krenkende (Øverlien, 2012).

13,4 % av voksne menn og kvinner oppgir å ha opplevd at de gjentatte ganger var blitt gjort narr av, ydmyket, ignorert eller fortalt at de ikke dugde til noen ting i barndommen (Thoresen & Hjemdal, 2014).

I dag defineres det at barn og ungdommer ser, hører og opplever psykisk, fysisk, seksuell, materiell og økonomisk vold voksne omsorgspersoner imellom som opplevd vold. De fleste forskerne i de nordiske landene mener at opplevd vold i hjemmet er psykisk vold mot barnet.

10 % av voksne menn og kvinner oppgir at de opplevde fysisk vold mellom foreldrene i barndommen (Thoresen & Hjemdal, 2014). Av 17- og 18-åringene i Myhre et al, 2015, rapporterte 3,3 % å ha opplevd vold mellom foresatte. Det var stor forskjell mellom kjønnene, da 4,5 % av jentene og 1,7 % av guttene oppga å ha opplevd vold mellom foresatte. Mossige og Stefansen (2007) fant samme tendens. Dette underbygger at en må være forsiktig med å tolke tallene som en nedgang i forekomst av barn og unge som opplever vold mellom foresatte, men heller se på det som en indikasjon på underreportering fra gutter, eller at eksponerte gutter har vært mindre villige til å delta i undersøkelsen (Myhre 2015, s 58).

Overlappingen mellom ulike typer av vold og overgrep er stor. Av de kvinnene i studien til Thoresen & Hjemdal (2014) som svarer at de er blitt utsatt for alvorlig fysisk vold, svarer over 70 % at de også er blitt utsatt for psykisk vold.

Vold mot de minste barna

Forskning har i mange år kunnet vise at fysisk vold mot de minste barna kan ha alvorlige, og i verste fall dødelige konsekvenser. Hodeskader er en alvorlig følge av barnemishandling, og er hyppigst hos barn under 2 år. Den vanligste skademekanismen ved mishandling er risting, og dens typiske skader kalles ”Shaken Baby Syndrom” (Myhre, 2010). Først i løpet av de siste årene har forskere begynt å studere vold som skjer mellom foreldre og dens konsekvenser for de minste barna. Allerede i mors liv risikerer barnet å bli negativt påvirket av volden (Macy et. al., 2007). Barn helt ned i ettårsalderen viser tydelig negativ respons på det å leve med en far som utsetter moren deres for vold (Bogat et al., 2006; Dejonghe et al., 2005). Man kan tenke seg at yngre barn har større risiko for å oppleve volden og for å vise negative reaksjoner, som vedvarende tilbaketrekning, uro og stress, da de har vanskeligere for å forstå og sette ord på det de opplever og å distansere seg fra voldsepisoden (Graham-Bermann & Edleson, 2001). Men det finnes flere rimelige grunner til de minste barnas spesielle sårbarhet. Forskning viser at de fleste barn som opplever vold, befinner seg i det rommet der voldsepisoden skjer. Fordi de små barna ofte befinner seg fysisk nær omsorgspersonene, er de i en spesielt utsatt situasjon (Fusco & Fantuzzo, 2009). De kan ha vanskeligere for å beskytte seg fra å se og høre volden sammenlignet med eldre barn. Det å være barn innebærer også å være i en avhengighetsposisjon i forhold til de voksne. Et lite barn er i stor grad avhengig av omsorgspersonenes fysiske og psykiske omsorg, og når denne omsorgen svikter, kan implikasjonene bli spesielt store.

Seksuelle overgrep – definisjon og forekomst

Seksuelle overgrep mot barn og unge omfatter alle seksuelle handlinger som en voksen eller et betydelig eldre barn utøver mot et annet barn eller en ungdom. Samtidig bør det nevnes at et barn også kan begå seksuelle overgrep mot et jevn gammelt barn hvis handlingen omfatter en eller annen form for tvang, sterkt press eller vold (Øverlien, 2012). Handlingen krenker barnet eller ungdommens integritet. Handlingen krenker og bryter mot barnets rettigheter og

frihet. Selv om intensjonen kanskje ikke er å skade barnet, skjer berøringen mot barnets vilje, eller det er en handling som barnet ikke er utviklings- eller aldersmessig modent nok til å forstå eller gi samtykke til. Handlingen kan være fysisk eller ikke-fysisk (f.eks via sosiale medier), og den blir gjennomført med eller uten hjelp av fysisk vold. Voksnes overgrep mot barn og ungdommer behøver ikke å innebære noen form for tvang. Den voksne personen kan anvende sin maktposisjon bare ved det faktum at han er voksen, eller ved å tilby barnet noe det ønsker seg. Det kan for eksempel skje ved at en voksen truer barnet med å skade personer eller dyr som står barnet nært hvis han eller hun ikke får berøre dem seksuelt, eller den voksne kan tilby dem presanger eller godteri i bytte mot seksuelle tjenester.

13,3 % av jentene og 3,7 % av guttene i Myhre et al (2015) rapporterte at de hadde vært utsatt for noen form for seksuelle overgrep i løpet av livet (seksuell kontakt før 13 år, voldtekt, rusrelaterte overgrep, beføling ved bruk av makt eller trusler, press til seksuelle handlinger og/eller andre seksuelle krenkelser og overgrep). Totalt hadde 3,4 % vært utsatt for overgrep som defineres som voldtekt etter norsk lov, dvs seksuell omgang (samleie, oralsex eller analsex) ved bruk av fysisk makt eller trussel om å skade, seksuell omgang i bevisstløs tilstand eller seksuell omgang før fylte 13 år (ibid, s. 13).

I Thoresen & Hjemdal (2014) rapporterte 21 % av voksne kvinner og nesten 8 % av voksne menn at de var blitt utsatt for en eller annen form for seksuelt overgrep før 18-årsalderen. Det at tallene på forekomst hos 17- og 18-åringene (Myhre, 2015) er lavere enn i tidligere undersøkelser, skal en behandle med varsomhet, fordi det er få andre indikasjoner på en reduksjon i seksuelle overgrep. Myhre et al (2015) konkluderer videre at det er nesten utelukkende menn som utfører seksuelle overgrep. Jentene er langt mer utsatt for slike overgrep enn guttene. Og det er jentene som har den største totalbelastningen av vold og overgrep. Vold og seksuelle overgrep henger sammen med flere typer helseproblemer hos ungdom, og kan anses som et folkehelseproblem.

Konsekvenser

Studier viser at ungdommer og voksne som har vært utsatt vold og seksuelle overgrep rapporterer klart dårligere fysisk og psykisk helse enn de som ikke har vært utsatte for vold og seksuelle overgrep (Thoresen & Hjemdal, 2014; Blindheim, 2010; Øverlien, 2010; Mossige & Stefansen, 2007; Wolfe, Crooks, Lee, McIntyre-Smith & Jaffe, 2003). Generelt vil ungdom som opplever vold og seksuelle overgrep ha en høyere risiko for å utvikle somatiske, psykologiske, atferdsmessige og kognitive lidelser og funksjonsvansker. Eksempler på dette kan være uro, angst, aggressiv atferd, lav selvfølelse, depresjon og selvskading. Studier har også vist at barn og unge som har opplevd traumatiske opplevelser, har økt risiko for å utvikle posttraumatisk stressforstyrrelse (PTSD) sammenliknet med andre barn og unge (Griffing et al., 2006; Card, 2005).

Myhre et al (2015) argumenterer for at vold og overgrep i barndommen er nært forbundet med følelser av skam og skyld. Skyld- og skamfølelser er igjen assosiert med psykiske helseplager som blant annet angst/depresjon og posttraumatiske stressreaksjoner.

Ved å følge mennesker fra de er ungdommer til de blir voksne, har forskerne sett at det å bli utsatt for vold, overgrep og omsorgssvikt også har konsekvenser langt inn i voksenlivet (Kirkengen, 2009; Edwards et al., 2003; Rossman 2000). Studier viser at voksne som har vært utsatt for vold, overgrep og omsorgssvikt som unge, har en økt risiko for sosial isolasjon, overvekt, rusmiddel- og medikamentmisbruk og kriminalitet. Det er også dokumentert at voksne og ungdom som ble utsatt for vold som barn, har økt risiko for å bli utsatt for vold i sine egne nære relasjoner eller å utsette andre de har en nær relasjon til for vold (Ehrensaft, Cohen, Brown et al.; 2003). Å utsettes for vold i barndommen medfører betydelige belastninger i voksenlivet, både sosialt, relasjonelt, økonomisk og helsemessig (Thoresen & Hjemdal, 2014).

Om hvor skadelig det er for barn å leve med frykt.

Forskning med bakgrunn i fagområdet *kognitiv nevrovitenskap*, har bidratt til en stadig større forståelse av at det å leve med langvarig frykt, usikkerhet og stress i barndommen er skadelig. Særlig har skader på hukommelsesfunksjonen vært i søkelyset for denne forskningen. Forskningsresultatene gir grunnlag for økt fokus på viktigheten av forebygging og reduksjon av fryktskapende faktorer i barnets oppvekst. Perspektivene på denne forskningen er omtalt både i NOU 5 – 2012: *Bedre beskyttelse av barns utvikling*, BLD og i Oppvekstrapporten 2013, Bufdir.

Risikogrupper

Forskning viser at vold mot barn foregår i alle sosiale lag, men at forekomsten av vold øker med lav utdanning, arbeidsløshet og økonomiske problemer (Myhre, 2010). Barn som opplever vold i hjemmet har betydelig større risiko for å utsettes for fysisk vold sammenlignet med familier der det ikke forekommer (Janson, 2011; Herrenkohl, Sousa, Tajima, Herrenkohl, & Moylan, 2008). Et viktig funn fra Janson (2011) er at barn, i familier der det forekommer vold, har seks ganger så stor risiko for selv å bli utsatt for fysisk vold sammenlignet med barn som ikke lever med vold i hjemmet. Risikoen for fysiske overgrep mot barn øker også dersom barnet er funksjonshemmet (Spencer, 2005), og risikoen er større i familier som opplever store belastninger med sykdom eller problematferd hos barnet (Myhre, 2010). Alkohol og rusmidler øker også risikoen for vold i hjemmet. Ungdommer som har rusmisbrukende foreldre, blir også oftere utsatt for fysisk vold. Det ser også ut som om volden blir grovere og skadene større når voldsutøveren er beruset (Pape, 2011). Barn som lever med foreldre med psykiske lidelser, har økt risiko for å bli utsatt for vold (Finkelhor, Ormod & Turner, 2007).

En rekke studier påpeker at sosiale og sosioøkonomiske faktorer bidrag til høyere forekomst av vold og overgrep er underrapportert. I sin bok *Child Abuse – second edition*, Sage Publications, 1999, konkluderer David Wolf, at de sosiale faktorene som dårlig boforhold, fattigdom, lav inntekt, og multistress-familier, har representert en hovedfaktor i årsaksforklaringene på vold og overgrep. Han hevder at størrelsen på denne faktoren ikke har endret seg de siste ti-årene, det vil si ti-årene fram til ca. år 2000. Dette tilsier at et

grunnleggende forebyggende arbeid mot vold og overgrep, må ta tak i sosiale og sosioøkonomiske faktorer. Det er avgjørende at forebyggende tiltak skjer på mange ulike arenaer samtidig, dersom et slikt arbeid skal lykkes.

Forebygging

Forebyggende tiltak kan klassifiseres som universelle, selektive eller indikerte.

Universelle tiltak rettes mot befolkningen generelt.

Selektive tiltak rettes mot antatte høyrisikogrupper.

Indikerte tiltak rettes spesifikt mot personer som allerede har vært eksponert for vold eller overgrep.

Det råder bred enighet blant forskere, praktikere og beslutningstakere om at forebygging av vold og seksuelle overgrep mot barn og unge er både mulig og viktig (*En god barndom varer livet ut*, Tiltaksplan 2014-2017, BLD, *Barndommen kommer ikke i reprise*, Strategiplan 2014-2017, BLD, Glad et al., 2010, Saur et al., 2011).

Til tross for bred faglig konsensus om behovet for og vektleggingen av tidlig forebyggende arbeid, så brukes det betydelige ressurser på behandling, eller indikerte tiltak, når volden og overgrepene allerede har forekommet. Fra et samfunnsperspektiv er dette paradoksalt, ettersom det er mer kostbart å behandle enn å forebygge. Fra et individuelt perspektiv er det uten tvil viktigere å forebygge gjennom universelle og selektive tiltak, enn å behandle, dersom forebyggingen innebærer at volden og overgrepene kan forhindres.

Forebyggende tiltak kan foregå i ulike former og på mange ulike arenaer. Blant annet på helsestasjoner gjennom ulike hjemmebesøksprogrammer og foreldreveiledningsprogrammer. På krisesentre hvor det i de siste årene har foregått et økende arbeid med barn og unge, og det kan skje hos politiet, blant annet gjennom kravet om politiattester for personer som søker stillinger med oppgaver knyttet til mindreårige. Implementering av lovrettslige reformer og synliggjøring av menneskerettighetslover kan også virke forebyggende mot vold og seksuelle overgrep mot barn.

De universelle forebyggende program som gjennomføres i skolen, har som mål å redusere vold og antall seksuelle overgrep mot barn og å øke avdekkingen av vold og seksuelle overgrep, gjennom å gi barna kunnskap og evner slik at de kan unngå potensielle overgrepssituasjoner. I litteraturen fremheves skolen som en god arena for forebyggende arbeid, og det foreligger også definerte kompetansemål om at skolen skal drive med forebyggende arbeid mot vold og seksuelle overgrep. Her nås alle barn og unge på tvers av rase, etnisitet og sosioøkonomisk status. Det finns likevel få «bevis» for at skolebasert voldsforbyggende arbeid faktisk reduserer forekomsten av vold og seksuelle overgrep mot barn, og få nasjonale og internasjonale program viser effekt (Barter, 2014; Glad et al. 2010). Et viktig poeng fra forskningen er at skoleprogram alene ikke kan hindre vold og seksuelle overgrep mot barn. Det er viktig at forebyggingen skjer bredt, der voldsforbyggende skoleprogram kan være ett av flere virkemiddel og tiltak (Wurtele 2009).

Oppsummert kan vi si at det er viktig å drive undervisning og informasjon til barn og unge i skolen som forebyggende tiltak mot vold og seksuelle overgrep. Undervisningen som blir tilbudt, må inneha visse kvalitetskriterier, og formidling og innhold må være tilpasset barnets alders- og kognitive utviklingsnivå.

Om forebygging i barnehagen.

Det fins flere måter å forbygge vold og overgrep på (Glad et al 2010). Informasjon og undervisning av barn om disse temaene, er en av flere muligheter. Når det gjelder barn under skolealder har litteraturgjennomgangen ikke gitt faglig grunnlag for å anbefale barnehage og foreldre en bestemt strategi for å opplyse eller forberede barna på slike hendelser. Vi har heller ikke funnet det dokumentert at undervisning av barn under 6 år om vold og overgrep, fører til at barna senere evner å ta bruk innlært informasjon. Barnehageopplegget, «Trygg og sterk» var en periode på 1990-tallet, det mest brukte forebyggingsprogrammet mot vold og overgrep i Norge. Programmet ble tatt ut av bruk da en kunnskapsstatus om forebygging av seksuelle overgrep (Førland og Mossige 1993), konkluderte med at forebyggingsprogrammet ikke førte til færre tilfeller av vold og overgrep. Forfatterne la vekt på at det er ikke nok at barnet får kunnskap om vold og overgrep, det må også læres praktiske handlingsalternativer.

Barn under skolealder må imidlertid sikres et godt og omsorgsfullt tilbud i barnehagen, der faglærte gir omsorg og deltar i lek. De minste barna trenger noen som sitter på gulvet sammen med dem, som trøster når barna overveldes og som støtter leken. God affektregulering er en helt sentral del av samfunnets forebyggende innsats (Copeland et al 2013).

Dette temaet fikk, gjennom prosjektperioden, stor oppmerksomhet i samtalene mellom RVTS Sør og medlemmene i ekspertgruppen, vi kommer tilbake til det i Del 7 i rapporten.

Hvem skal utføre undervisningen?

I rapporten «Violence Against Children» (Pinheiro 2006), anbefaler FN at alle nasjoner igangsetter undervisning om vold og overgrep i skolene. Det anbefales at slik undervisning blir gitt av lærere som har daglig nærkontakt med barna i skolen og som dermed kan observere og følge opp enkeltreaksjoner som måtte komme i etterkant av slik temaundervisning. Det er imidlertid viktig at lærerne søker bakgrunnskunnskap og råd fra relevante faggrupper og miljøer som har spesiell kunnskap om temaene. Vi kommer tilbake til diskusjonen om dette temaet i Del 7 i rapporten.

Del 3 Metode

Ekspertgruppen og dens rolle

Som en del av prosjektorganiseringen ble det opprettet en ekspertgruppe. Ekspertgruppen var sammensatt av personer som representerer nasjonale kapasiteter på områdene vold, seksuelle overgrep, barnepsykologi, pedagogikk/småbarnspedagogikk. Gjennom hele prosjektprosessen har gruppen hatt en sentral rolle, ved at de er blitt forelagt problemstillinger i alle faser. Gruppens sammensetning har tilført nyttige perspektiver til samtalen om de aktuelle temaene. Hovedresultatet av prosjektarbeidet, kriteriene for vurdering av undervisningsoppleggene, er utarbeidet av ekspertgruppen på bakgrunn av sin samlede faglige kompetanse, og er fremkommet i en prosess av tett samarbeid gjennom hele prosjektperioden. RVTS Sør har hatt to telefonkonferanser og to dagskonferanser sammen med ekspertgruppen i tillegg til korrespondanse pr e-post.

Kartlegging av undervisningsopplegg og –program om vold og seksuelle overgrep.

I metodevalg til kartleggingsarbeid, er det viktig at metoden er gjennomførbar innenfor økonomiske og tidsmessige rammer (Friis og Vaglum 2002), samtidig skal resultatene av arbeidet svare til kartleggingsoppdraget. Utgangspunktet for tidsrammen i dette prosjektet var 6 mnd, men den ble utvidet med ytterligere 3mnd.

Kunnskapsfeltet viste seg å være mangfoldig og preget av stor aktivitet og vanskelig å få oversikt over. Aktørene var tilknyttet alt fra offentlig virksomhet, interesseorganisasjoner til private stiftelser og enkeltpersoner. Innholdet som skulle kartlegges, bestod av «informasjon», «kurs» og «undervisningsprogram», og begrepene ble brukt noe tilfeldig. Det bestod av enheter på ulike nivå, alt fra små brosjyrer til vitenskapelig forankrede, langvarige intervensjonsprogrammer. I henhold til presiseringen i oppdraget fra Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet, ble det nødvendig å avgrense kartleggingen til «undervisningsprogram» eller «undervisningsopplegg». Forskjellen på et undervisningsopplegg og et undervisningsprogram er at et undervisningsprogram går over lengre tid, gjerne med flere moduler, mens et undervisningsopplegg kan være et enkeltstående opplegg som en gjennomfører på noen timer.

For å kartlegge undervisningsprogram om vold og seksuelle overgrep rettet mot barn og unge som brukes i Norge i dag, i barnehager, skoler, opp til videregående skole, vurderte vi først å benytte spørreskjemaundersøkelse som metode. Vi vurderte å sende ut spørreskjema til alle landets kommuner og fylkeskommuner med spørsmål om hvilke undervisningsprogram og leverandører som ble benyttet.

Vi forsto raskt at det ville bli en utfordring å treffe på rette person i hver kommune, og vi kunne heller ikke ta det for gitt at en enkeltperson ville ha oversikt over bruken av undervisningsprogram på alle kommunens skoler. Det ville dermed bli svært krevende å oppnå en tilfredsstillende svarprosent. Vi måtte forkaste spørreskjemametoden, fordi den ikke var hensiktsmessig innenfor rammene til prosjektet.

Vi valgte derfor å ta utgangspunkt i leverandørene av undervisningsopplegg til skolene. Mange skoler bestiller undervisning om vold og overgrep fra eksterne leverandører. Vi begynte med å henvende oss til kjente leverandører av undervisningsopplegg til skolene. I startfasen sammenstilte vi vår liste over leverandører med en liste Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet hadde over søkere om midler til slik virksomhet for å supplere den.

Pr november 2014 hadde vi identifisert 18 ulike forebyggende bidrag mot vold og seksuelle overgrep på listen. Samtlige av disse ble kontaktet direkte med anmodning om oversendelse av foreliggende undervisningsmaterialer, evalueringer og erfaringer. Det viste seg etter hvert at flere av leverandørene ikke hadde skriftliggjort materialet sitt i tilstrekkelig grad til at programmene deres kunne inkluderes i vurderingsarbeidet.

En svakhet ved den kartleggingsmetoden vi valgte, er at listen ikke er uttømmende. Vi har f.eks. ikke oversikt over om noen enkeltkommuner produserer egne undervisningsprogram til sine skoler. Dette bør kartlegges ved en annen anledning. Vi mener likevel at det vi fant i hovedsak omfatter det som finnes av forebyggende programmer/aktivitet i dag med utgangspunkt i eksterne tilbydere.

Vi registrerer at dette feltet består av mange aktører, som gjør et stort arbeid for å forebygge vold og seksuelle overgrep. Så lenge det mangler skriftlige fremstillinger av det arbeidet som blir gjort, møter en utfordringer når en skal kartlegge bidragene. Det foreligger nesten ingen evalueringsrapporter. Vi oppfatter dette som et funn. Resultatet av kartleggingsarbeidet blir presentert i rapportens Del 4.

Vurdering av kvaliteten på undervisningsoppleggene.

For å vurdere undervisningsprogrammene har vi studert ulike former for skriftlig dokumentasjon og presentasjoner samt selve undervisningsmaterialet. Det er i hovedsak programutviklers beskrivelse av undervisningsopplegget vi har lagt til grunn for vår vurdering.

Vi valgte å bruke dokumentanalyse som metode, dvs at en gir visse dokumenter status som «kilde eller data» (Repstad 2007:103). Denne metoden impliserer at «det som står, er det som teller» (Bratberg 2014), dvs at bare de undervisningsoppleggene som var fremstilt og beskrevet skriftlig, kunne bli vurdert. Vi vet at det eksisterer mange flere eksempler på undervisningsopplegg i muntlig form. Skulle vi ha inkludert også disse muntlige oppleggene, måtte vi ha valgt andre kvalitative metoder, f.eks. intervju eller observasjon, for å få kartlagt innholdet i de undervisningsoppleggene de arbeider med. Disse metodene er både tidkrevende og ressurskrevende og var dermed ikke realistiske å benytte innenfor rammene av dette prosjektet.

Det vises til Vedlegg1 hvor undervisningsoppleggene blir skjematisk fremstilt i en matrise som en slags kvantitativ innholdsanalyse for sammenligning (Bratberg 2014). Programeierne

ble forelagt den utfylte matrisen for å kunne komme med tilbakemeldinger. Matrisen ble korrigert i henhold til programeiernes kommentarer.

Ingen av de programmene eller undervisningsoppleggene som er tatt med i kartleggingen, er effektmålt etter den strenge definisjonen som brukes innenfor vitenskapelig forståelse (Reppucci, N. D. et al 2005) og ekspertgruppen anbefaler heller ikke å gjøre det i regi av dette prosjektet. Det anbefales likevel at Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet ved en senere anledning vurderer å ta initiativ til at det gjennomføres en forskningsbasert evaluering av de tilgjengelige undervisningsoppleggene.

Det anses som et funn at veldig mye av aktiviteten innenfor feltet baseres på muntlighet og er knyttet til enkeltpersoner på en slik måte at innsyn blir begrenset. Kartlegging av denne muntlige aktiviteten kan også være av stor betydning, men det fordrer som sagt et eget forskningsprosjekt.

Inklusjonskriterier

Det var nødvendig å definere og avgrense hva vi skulle gå dypere inn i og vurdere. I samarbeid med ekspertgruppen ble vi enige om følgende inklusjonskriterier:

- 1 Undervisningsprogram eller – opplegg som brukes overfor barn eller unge i skole eller barnehage.
- 2 Undervisningsopplegget brukes i Norge i dag.
- 3 Det foreligger noe skriftlig materiale som kan vurderes, skriftlig beskrivelse av opplegget, evt evalueringsrapport el.lign.
- 4 Programmenes tema må være avgrenset til vold og/ eller seksuelle overgrep. (Tilgrensende tema som f.eks mobbing er ikke tatt med).
- 5 Bøker, filmer, og audiovisuelle hjelpemidler og nettsider må være inkludert i et helhetlig program som fyller de fire første kriteriene for å bli vurdert.

Kriterie 5 innebærer altså at det er gjort en avgrensning i forhold til å vurdere enkeltstående bøker, filmer osv, beregnet for barn/ungdom med tema vold og overgrep.

Del 4 Resultat av kartleggingsarbeidet.

18 ulike forebyggende aktiviteter mot vold og seksuelle overgrep var kartlagt, da vi avsluttet kartleggingsfasen den 13.11.2014. I det følgende presenteres resultatet av gjennomgangen av aktivitetene på «18-punktslisten» i forhold til de ovennevnte inklusjonskriteriene:

- 1 Fellesskapet for sentre mot seksuelle overgrep (FMSO) sitt « Undervisningsprogram for barnetrinnet».** FMSO har utviklet en nettside med verktøy til undervisning for medlemssentrene. Det finnes skriftlig beskrivelse av selve undervisningsopplegget for barneskoletrinnet. I tillegg finnes det Ressursbibliotek, forslag til Power-point-presentasjoner til bruk i undervisningen mm. Bidraget inkluderes i prosjektet for videre vurdering. (Kriteriene 1,2,3,4 er oppfylt)
- 2 Incestsenteret i Vestfold : «Det er min kropp»,** undervisningsprogram for barnetrinnet. Opplegget innebærer at den enkelte klassen besøkes både i 2., 4 . og 6. trinn. Inneholder skriftlig beskrivelse av undervisningsopplegget, tips til pedagogiske metoder og hjelpemidler. <http://incestsenteretivestfold.no/tilbud/skoleundervisning/>. Bidraget inkluderes i prosjektet for videre vurdering. (Kriteriene 1,2,3,4 er oppfylt)
- 3 Stiftelsen Det er mitt valg: «Det er mitt valg».** Undervisningsprogram for barnetrinnet. Opplegget inneholder 15 leksjoner. Programmet innebærer opplæring av skolens lærere slik at de kan benytte undervisningsopplegget integrere de 15 leksjonene i undervisningen over tid. Det er trykket opp undervisningshefter med gjennomgang av bakgrunn, teoretisk og metodisk grunnlag, samt materiell til hver av leksjonene. Bidraget inkluderes i prosjektet for videre vurdering. (Kriteriene 1,2,3,4 er oppfylt.)
<http://www.determinnvalg.no/holdningsbyggende-kurs/vold-og-seksuelle-overgrep/>
- 4 Familievernkontoret i Østfold: «Sinna Mann».** En film om vold i nære relasjoner og om hvordan et barn i en slik situasjon kan få hjelp. Filmen bestilles til skolene gjennom «Den kulturelle skolesekken» og vises for 5., 6. og 7. trinn. Filmen vises i en undervisningssammenheng som er beskrevet. Bidraget inkluderes i prosjektet for videre vurdering. (Kriteriene 1,2,3,4 er oppfylt.)
- 5 Stine Sofies Stiftelse (SSS): «Kommunepakken».** Tilbud til kommunen om å bestille en pakke som hever kompetansen på vold og overgrep i alle ledd i kommunens barnehager: barna, foreldrene og barnehageansatte. Bidraget inkluderes i prosjektet under tvil, fordi den skriftlige beskrivelsen av undervisningsopplegget vi har fått tilgang til, er mangelfull. Stiftelsen hadde ikke noen rapport eller annet skriftlig materiale å sende oss for vurdering enn det som er tilgjengelig på nettsiden. Det er ønskelig å ha med et opplegg som tilbys barnehager, og opplegget inkluderes bla av den grunn. (Kriteriene 1,2 og 4 er oppfylt. Kriterie 3 er mangelfullt oppfylt.)
<http://stinesofiesstiftelse.no/index.php?artID=545>

- 6 Stine Sofies Stiftelse (SSS): «Barnehagepakken».** En pakke som inneholder pedagogiske hjelpemidler og litteratur til bruk i undervisning av små barn om vold og seksuelle overgrep. Pakken kan kjøpes av Stiftelsen. Dette er en utstyrspakke og utgir seg ikke for å være et undervisningsopplegg. Bidraget inkluderes ikke i prosjektet. (Kriterie 5 er ikke oppfylt).
<http://stinesofiesstiftelse.no/index.php?artID=527>
- 7 Stine Sofie Stiftelsen (SSS): «Jeg vil vite.no: Undervisningsopplegg».** «Jeg vil vite.no» er en interaktiv webside om temaene, vold og overgrep, som retter seg direkte til barn. Sidene kan også brukes som pedagogiske hjelpemidler i undervisningssammenheng. Websiden har også et område som er beregnet på voksne med tips til samtaler med barn om vold og overgrep. Et annet område på websiden som er beregnet for voksne, er en beskrivelse av et undervisningsopplegg for skole, idrett, barnehage eller i lokalmiljøet, der en kan benytte websiden som en integrert del av undervisningen. Bidraget inkluderes i prosjektet. (Kriteriene 1,2,3,4 er oppfylt.)
<http://jegvilvite.no/wp-content/uploads/2013/04/Undervisningsopplegg1.pdf>
- 8 Stine Sofie Stiftelsen (SSS): «Foredrag».** Bidraget er et foredrag som kan bestilles fra SSS. Foredraget kan tilpasses målgruppen i det enkelte tilfellet. Dette er et foredrag og utgir seg ikke for å være et undervisningsopplegg for barn og unge. Inkluderes ikke i prosjektet. (Kriteriene oppfylles ikke).
<http://stinesofiesstiftelse.no/index.php?artID=545>
- 9 Stine Sofie Stiftelsen (SSS): Oppslagsverket, «Barn som voldsofre».** Bidraget er et oppslagsverk over praktiske og juridiske tema rundt vold og overgrep, beregnet på personer som blir involvert i slike saker i en eller annen rolle. Utgir seg ikke for å være et undervisningsopplegg og inkluderes ikke i prosjektet. (Kriterie 5 er ikke oppfylt).
http://issuu.com/stinesofiesstiftelse0/docs/201416_veileder_lavoppl?e=14625745/10397668
- 10 Stine Sofie Stiftelsen (SSS): «19.november-initiativet».** 19. november er en aksjonsdag mot vold og overgrep. SSS har tatt initiativ til et samarbeid på tvers av flere organisasjoner om skolebesøk i Arendal kommune på denne dagen (uka). «Jeg vil vite-verktøyet» blir benyttet ved besøk i skoleklassene. Bidraget inkluderes ikke i prosjektet, da det er en aksjonsdag og ikke utgir seg for å være et undervisningsopplegg. (Kriteriene oppfylles ikke)
- 11 Stine Sofie Stiftelsen (SSS): «Stine Sofies Sommerskole».** Bidraget er en 4 dagers sommerskole hvor det foregår undervisning om sex, og ellers blir det lagt stor vekt på lek og moro. Undervisningen beskrives ikke skriftlig. Bidraget inkluderes ikke i prosjektet. (Kriteriene oppfylles ikke).
- 12 Barnestemmen: «Vonde hemmeligheter».** Dette er en boksamling bestående av 8 bøker, utformet med illustrasjoner, som forteller om barn som har vonde hemmeligheter.

Skal leses sammen med barna, som en støtte til å fortelle noe om egen situasjon. Det foreligger også en veileder som kan brukes ved opplæring av personalgrupper. Bidraget inkluderes ikke i prosjektet fordi det ikke er et undervisningsopplegg men en bokpakke. (Kriterie 5 er ikke oppfylt).

- 13 RVTS Vest: Filmsnutter** som eksemplifiserer hvordan snakke med barn om vanskelige tema som vold og overgrep. Filmbitene er beregnet for fagpersoner som er i kontakt med belastede barn og unge. Bidraget utgir seg ikke for å være undervisningsopplegg for barn og unge og inkluderes ikke i prosjektet. (Kriteriene oppfylles ikke).
<http://www.rvtsvest.no/korleis-samtale-med-barn-om-vanskelege-ting/>
- 14 Buskerudregionens kompetanse- og støttesenter mot incest og seksuelle overgrep (BRIS): «Hvor går grensen?»** BRIS har utviklet et undervisningsopplegg om vold og overgrep som de tilbyr til 10. trinn og videregående skoler. Ved henvendelse ble det oppgitt at det ikke finnes noen skriftlig beskrivelse av selve undervisningen. Bidraget inkluderes ikke i prosjektet. (Kriterie 3 er ikke oppfylt.) <http://www.brisenter.org>
- 15 Reform ressursenter: «Kjærestevold».** Reform driver med forebyggende tiltak mot kjærestevold i form av informasjon via webside, undervisning i skoleklasser i videregående skoler og terapisaamtaler i grupper og individuelt for ungdom i alderen 18 – 24 år. Det foreligger rapport fra undervisningsprosjektet, men det ble avsluttet i 2012. Som en videreføring av dette, drives det nå en tilsvarende undervisning for konfirmanter i Tunsberg bispedømme. Bidraget inkluderes ikke i prosjektet, fordi det ikke drives undervisning i skole og barnehage pr i dag. (Kriterie 1 er ikke oppfylt)
<http://reform.no/>
- 16 Redd Barna: «Forstyrr»** Bidraget er en webside med info direkte til barn og voksne om vold og overgrep, linker til hvor du kan få hjelp mm. Websiden utgir seg ikke for å være et undervisningsopplegg, men en webside med informasjon. Bidraget inkluderes ikke i prosjektet. (Kriteriene oppfylles ikke).
<http://www.reddbarna.no/forstyrr>
- 17 Krisesentersekretariatet, Senter for kunnskap og Likestilling, RVTS Midt og RVTS Nord: «Se volden»-prosjektet.** Bidraget er fagdager for fagpersoner som møter barn i sin arbeidshverdag i Nord- og Midt-Norge. Målsetting er avdekking og forebygging av vold og overgrep mot barn og unge. Målgruppe var ansatte i helsestasjoner, skole og barnehage, barnevern, frivillige organisasjoner mm. Prosjektrapport foreligger, men den inneholder ikke beskrivelse av undervisningsopplegget. Bidraget inkluderes ikke i prosjektet. (Kriteriene oppfylles ikke)
- 18 RVTS Nord, HiNarvik, Tromsø kommune, NST (Nasjonalt senter for samhandling og telemedisin):** Nettbasert kurs om vold og seksuelle overgrep til fagpersoner som skal møte utsatte barn gjennom sitt arbeid. En videreføring av «Se volden-prosjektet».

Målgruppen er ikke barn og unge i skoler og barnehager, men fagpersoner. Bidraget er ikke inkludert i prosjektet. (Kriteriene oppfylles ikke).

I tillegg til aktørene på denne listen, var vi i personlig og/eller telefonisk kontakt med: Krisesentrene i Molde, Kristiansand, Hønefoss, Krise- og incestsenteret i Follo, Krisesentersekretariatet, Norsk Krisesenterforbund, SMSO Møre og Romsdal, SMSO Kristiansand, Forandringsfabrikken, Sør-Trøndelag Fylkeskommune, v/ Utdanningsavdelingen og Alternativ til Vold (ATV). De aller fleste krisesentre og sentre mot seksuelle overgrep driver forebyggende aktivitet mot vold og overgrep, bla i form av undervisning og informasjonsarbeid for barn og unge i skoler og barnehager i sine distrikt. Sentrene utgir årsrapporter hvor det fremkommer antall barnehage- og skolebesøk. Dessverre hadde ingen av disse aktørene noe skriftlig materiale som kunne sendes inn for vurdering i prosjektet.

Etter ovenstående gjennomgang, gjensto vi med seks undervisningsopplegg for nærmere vurdering. Vurderingene presenteres i rapportens del 6. De undervisningsoppleggene som ble vurdert, var som følger:

- 1 FMSOs undervisningsopplegg om vold og seksuelle overgrep for barneskoletrinnet.
- 2 Incestsenteret i Vestfolds «Primær- og sekundærforebyggende tiltak innen incest, seksuelle overgrep og annen type familievold»: «Det er min kropp», undervisningsopplegg for barnetrinnet.
- 3 Stiftelsen «Det er mitt valg» sitt undervisningsopplegg om vold og seksuelle overgrep for barnetrinnet
- 4 «Sinna Mann» som blir formidlet av Østfold kulturutvikling v/ «Den kulturelle skolesekken»: et undervisningsopplegg om vold i nære relasjoner.
- 5 Stine Sofies Stiftelse: «Jeg vil vite.no», en interaktiv webside med 4 undervisningsbolker om vold og seksuelle overgrep.
- 6 Stine Sofes Stiftelse: «Kommunepakken», et undervisningsopplegg som kan heve kompetansen på vold og overgrep i kommunens barnehager, både blant ansatte, barn, foreldre.

Kriterier for et godt undervisningsopplegg, utarbeidet av ekspert- og prosjektgruppen ble brukt i vurderingen av oppleggene.

Del 5 Kriterier for et godt undervisningsopplegg om vold og seksuelle overgrep.

Denne delen av prosjektrapporten presenterer resultatet av prosjektets oppdrag med å komme med anbefalinger til Bufdir om hvilke faglige kriterier som bør være med for å kvalitetssikre et godt undervisningsopplegg om vold og seksuelle overgrep.

Innholdet i de inkluderte undervisningsoppleggene ble vurdert mot disse kriteriene, og vurderingene gjengis i del 6. Kriteriene er utviklet på bakgrunn av samarbeid og drøftinger mellom RVTS og ekspertgruppen i prosjektet og er forankret i forskning og norsk lovgivning. I det følgende presenteres og begrunnes disse kriteriene. Kriteriene er delt inn i fire undergrupper: «Grunnspørsmål», «Prinsipper for gjennomføringen», «Kunnskapsmål» og «Handlingsmål».

Grunnspørsmål: Er programmet beskrevet med kunnskapsmål, handlingsmål, pedagogisk metode og teorigrunnlag? Er programmet gratis? Varighet? Interne eller eksterne undervisere? Tilgjengelighet og for hvem? Hvem er ansvarlig for programmet?

Prinsipper for gjennomføringen: Inkluderes moment som kan redusere frykt og forvirring? Er informasjonen aldersadekvat og utviklingsadekvat? Foreldreinvolvering? Er programmet basert på respekt for barna/ungdommene? Fins momenter som inkluderer barn/unge i dialog og deltakelse? Gjennomføres det av voksne som barna har tillit til og som fins i barnas hverdag? Har den som gjennomfører programmet tilgang til utenforstående ekspertise?

Kunnskapsmål: Er temaet vold eller overgrep? Fører undervisningen til styrking av barnets beredskap mot vold og overgrep? Blir ansvaret adressert? Hvem har ansvaret for volden og overgrepene? Fins der informasjon om overgrep fra jevnaldrende/andre barn og unge? Vold og overgrep som kjønnsproblem, er kjønnspektivet synlig i noen form? Blir det gitt info om Barnekonvensjonen, om vold og overgrep som rettighetsspørsmål? Gis det kunnskap om hva som skjer etter avdekking? Om sekundærforebygging?

Handlingsmål: Opplysning om muligheter for å få hjelp? Bygger programmet på forståelse av barn som både offer og aktør? (i offerskap fins det aktørskap). Inkluderer det et syn på barnet som handlende og aktivt? Styrker programmet aktørskapet? Underbygger informasjonen som gis, barn og unges egen handlingskompetanse? Presenteres handlingsalternativ?

Når det gjelder faglige prinsipper for undervisning i vold og seksuelle overgrep, så er det et overordnet mål at elevene skal få tilstrekkelig kunnskap om egen kropp, om å forstå hva som er overgrep og å kunne melde i fra dersom overgrep finner sted. Vi anser det som overordnede pedagogiske prinsipp at en aldersadekvat undervisning skal dempe frykt og forvirring gjennom å fremme denne type kunnskap.

At undervisningen primært gjennomføres av lærere eller ansatte ved skolen eller i barnehagen er et viktig prinsipp, fordi disse fagpersonene har en troverdighet og nærhet til barna/elevene,

og at de kan følge opp over tid. At det primært er barnehagen og skolen som står for gjennomføringen av undervisningen vil også kunne bidra til eierskap av undervisningen og potensielt sørge for en mer solid implementering i institusjonene. Det viser seg likevel, blant annet gjennom prosjektarbeidet at mange skoler foretrekker å engasjere eksterne tilbydere til å utføre undervisning om vold og seksuelle overgrep. Dette samsvarer også med RVTS Sør sine erfaringer. En diskusjon rundt dette temaet gjengis i rapportens Del 7.

Foreldreinvolvering i denne type undervisning ansees som nødvendig og naturlig for barn i barnehagen og ved de laveste klassetrinnene slik at foreldre kan støtte opp om undervisningen. I noen tilfeller (Myhre 2015) er det nettopp foreldrene som utgjør trusselen mot barnet om vold og seksuelle overgrep. Disse tilfellene er det viktig å fange opp tidligst mulig. Det er barnehagens og skolens ansvar å utvikle rutiner for å ta i mot varsler om vold og seksuelle overgrep, og melde bekymringene videre til barneverntjenesten og helsetjenesten. Disse rutineene skal være godt kjent blant personalet. Dette skal likevel ikke være til hinder for prinsippet om foreldreinvolvering.

Et nødvendig kriterie for et godt undervisningsopplegg er at det finnes en utførlig beskrivelse av opplegget i tillegg til en overordnet lærerveiledning. Beskrivelsen må inneholde programmets målsetning, hvilke pedagogiske metoder som benyttes samt hvilket teorigrunnlag/hvilke faglige prinsipper undervisningen er forankret i. I tillegg bør en beskrivelse inneholde informasjon i form av praktisk gjennomføring. Det er på bakgrunn av slike beskrivelser skoleeier, rektor og den enkelte lærer kan gjøre informerte og faglige valg når de velger eksterne undervisningsopplegg som skal inngå i undervisningen på ulike alderstrinn.

Som nevnt tidligere i rapporten har universelle forebyggende program som mål å redusere vold og seksuelle overgrep mot barn og å øke avdekkingen av seksuelle overgrep, gjennom å gi barna kunnskap og evner slik at de kan unngå potensielle overgrepssituasjoner. Samtidig vet vi at utsatte barn ofte opplever skyld, og det er derfor viktig at programmene tydelig formidler hvem som har ansvaret for overgrepene. To andre viktige aspekt er at forskning har vist at volden er et kjønnsproblem (jenter/kvinner blir oftere utsatt og gutter/menn er oftere utøverne) og at det ofte er jevnaldrende venner og kjærester som er utøvere (se Seksuelle overgrep – definisjon og forekomst, Del 2).

Norge var et av de første landene i verden til å ratifisere FN's konvensjon om barnets rettigheter (Barnekonvensjonen), og konvensjonen har siden 2003 vært norsk lov. Dermed er spørsmålet om programmene er tuftet på prinsipper om barns rettigheter, både relevant og viktig. I Barnekonvensjonen løftes barn fram som aktører og subjekt med rett til å få sin stemme hørt, *samtidig* som barns sårbarhet og behov for beskyttelse poengteres. Forskning viser at barns aktørskap likevel ofte undervurderes, og at det er sårbarheten og offerrollen som poengteres og løftes opp i møtet med barn. Derfor er spørsmål som berører aktørskap og handlingskompetanse, viktige å inkludere i forebyggende program for barn og unge.

Prosjektarbeidet ga oss en oversikt over de områdene som er viktige å ha dekket i et undervisningsopplegg om vold og seksuelle overgrep. Vi vil i neste avsnitt presentere de seks

inkluderte undervisningsoppleggene med sine styrker og sine mulige forbedringsområder, relatert til de skisserte kriteriene. Vi fant at alle seks oppleggene hadde mye godt innhold, men alle hadde også områder som kunne videreutvikles. Dette oppfatter vi som et funn.

Del 6 Vurdering av de seks inkluderte undervisningsoppleggene.

Vi vil i det følgende presentere gjennomgangen av de seks inkluderte undervisningsoppleggene, vurdert opp mot faglige «kriterier for et godt undervisningsopplegg om vold og seksuelle overgrep.».

1 FMSOs undervisningsopplegg om vold og seksuelle overgrep for barneskoletrinnet.

FMSO (Felleskapet mot seksuelle overgrep) har under utvikling en webside som er tilgjengelig for sine medlemmer, dvs Sentrene mot seksuelle overgrep (SMSOene). Websiden tilbyr opplegg for undervisning, maler for forarbeid, etterarbeid, litteraturhenvisninger, omtaler av pedagogiske verktøy som filmer, bøker mm. Brukerne av websiden kan forsyne seg av det som ligger der, for å forberede sitt eget undervisningsarbeid. Undervisningsopplegget for barnegruppen som er presentert på web-siden, er inkludert i prosjektet.

Hovedmålene for undervisningsopplegget er primær- og sekundærforebygging. Kunnskapsmål er ikke beskrevet i det tilgjengelige materialet. Handlingsmål og pedagogisk metode blir beskrevet og det foreslås, detaljert, hva en skal si om temaene til barna. De som skal undervise får lett tilgjengelig faglitteratur og omtale av pedagogiske hjelpemidler via websiden. Det finnes ikke noen gjennomgang av teorigrunnlag for opplegget i det tilgjengelige materialet.

Undervisningsopplegget oppfyller de fleste kriteriene i «*Prinsipper for gjennomføringen*» på en god måte. Opplegget fyller også kriteriet med foreldreinvolvering, og tilbyr en mal for informasjonsbrev til foreldrene. Men FMSO anbefaler ikke skolene å oppgi datoen til foreldrene for når undervisningen skal gis barna. Grunnen til dette er erfaringer med at utsatte barn da kan bli holdt hjemme fra skolen den dagen undervisningen skal foregå, av foreldres eventuelle frykt for avdekking. Opplegget oppfyller ikke kriteriet som sier at undervisningen bør gjennomføres av voksne som barna har tillit til og som fins i barnas hverdag. FMSOs undervisningsopplegg er basert på at ansatte ved sentrene skal utføre undervisningen. Lærer og/eller helsesøster er som regel tilstede og har mulighet til å fange opp signaler som tilsier at noe bør følges opp i etterkant med enkeltbarn eller i gruppa.

Kriteriene for «*Kunnskapsmål*» er godt oppfylt, bortsett fra to kriterier: undervisningsopplegget inneholder ikke opplysninger om vold og overgrep som kjønnsproblem. Det fremkommer heller ikke opplysninger om hva som skjer etter avdekking og hva hjelpeinstansene da gjør. Vi oppfatter at alle kriteriene under «*Handlingsmål*» er godt oppfylt.

Anbefaling:

Det anbefales å formulere kunnskapsmål for undervisningen og la de komme tydelig fram på websiden. Varigheten av opplegget bør vurderes i forhold til kunnskapsmålene. Det ville også styrket opplegget å gjøre rede for det teoretiske grunnlaget en bygger på. Underviserne bør være personer som barna kjenner og har et forhold til. Det anbefales å utvikle den skriftlige beskrivelsen til en mer presis pedagogisk beskrivelse slik at det lettere kan vurderes av skoler v/rektorer og lærere. Undervisningsopplegget bør underlegges en forskningsbasert evaluering.

2 Incestsenteret i Vestfolds «Primær- og sekundærforebyggende tiltak innen incest, seksuelle overgrep og annen type familievold». Undervisning for barnetrinnet.

Incestsenteret i Vestfold har over flere år tilbudt undervisning om vold og overgrep til alle skolene i Vestfold fylke. Opplegget er utarbeidet for 2., 4. og 6. klassetrinn, og det varer to skoletimer hver gang. Dvs at alle barna får denne undervisningen i 2x 3 skoletimer. Incestsenteret i Vestfold har mottatt pris for sitt forebyggende arbeid fra Justisdepartementet. De har utformet tydelige kunnskapsmål for undervisningsopplegget. Pedagogisk metode er beskrevet ganske detaljert for hvert alderstrinn, ved forslag til hva en kan si, samt forslag til aktiviteter og hjelpemidler. Det fremkommer ikke noen redegjørelse for teorigrunnlag i det skriftlige materialet.

Kriteriene for «Prinsipper for gjennomføringen» er oppfylt. Når det gjelder foreldreinvolvering holder også Incestsenteret i Vestfold tilbake informasjon om datoen som undervisningen skal foregå på, for foreldrene, av samme grunn som FMSO (se over). Kriteriet om hvem som skal utføre undervisningen vurderes oppfylt, ved at de har valgt en kombinasjonsløsning. Det er personer fra Incestsenteret som leder undervisningen, men barnas lærer involveres i undervisningen og kan derfor også følge opp i tiden etterpå.

Når det gjelder kriteriene for «Kunnskapsmål» er alle temaene godt dekket, bortsett fra temaet, Vold og overgrep som kjønsspørsmål.

Kriteriene for «Handlingsmål» er godt dekket.

Anbefaling:

Den skriftlige beskrivelsen av undervisningsopplegget bør utvikles, f.eks ved å tydeliggjøre det teoretiske grunnlaget. Videre bør faktainformasjon om forekomst av seksuelle overgrep og, spesielt incest, oppdateres. Begrepet «incest» i navnet på senteret, sett i sammenheng med noe av informasjonen som gis til lærere om dette spesifikke temaet, kan gi en skjev oppfatning av forekomst av incest. I flg ferske studier er incest lite utbredt sett i forhold til andre former for seksuelle overgrep, jmf Del 2 Kunnskapsgrunnlag. Vi anbefaler at undervisningsopplegget gjennomgår en forskningsbasert evaluering.

3 Stiftelsen «Det er mitt valg»s undervisningsopplegg om vold og seksuelle overgrep for barnetrinnet.

Stiftelsen Mitt valg sitt undervisningsopplegg blir brukt av skoler over hele landet. Trondheim kommune har etter råd fra SMISO i Trondheim, valgt å bestille Mitt Valg til opplæring på alle kommunens skoler, i forbindelse med kommunens forbyggende plan. Stiftelsen har utarbeidet webside og veiledningshefter med beskrivelser av kunnskapsmål, handlingsmål, pedagogisk metode og teoretisk grunnlag. Heftene inneholder også oppgaveark til kopiering og aktivitetsforslag til hver av de 15 leksjonene programmet består av. Undervisningsopplegget er ikke gratis.

Alle kriteriene for «Prinsipper for gjennomføringen» er godt dekket. «Det er mitt valg» følger også en kombinasjonsløsning mellom eksterne og interne utøvere av undervisningen. Det er kursledere fra Stiftelsen som holder opplæring for lærerne, slik at de kan undervise barna. Noen av lærerne foretrekker da å ha med representanter fra det lokale SMSO i de første undervisningstimene med barna, sammen med seg, for så å videreføre temaene alene etter hvert, jmf. opplegget for Trondheim kommune.

Kriteriene under «Kunnskapsmål» er også godt dekket opp, bortsett fra «Kunnskap om hva som skjer etter avdekking». Dette punktet inngår ikke i undervisningsopplegget, men Stiftelsen etterlyser alltid skolens egen plan for oppfølging av avdekkinger.

Kriteriene under «Handlingsmål» er godt dekket opp.

Anbefalinger:

Beskrivelsen bør videreutvikles. Det bør vurderes å legge inn kunnskap om hva som skjer etter avdekking. Undervisningsopplegget bør gjennomgå en forskningsbasert evaluering.

4 «Sinna Mann» som blir formidlet av Østfold kulturutvikling v/ «Den kulturelle skolesekken».

«Sinna Mann» er en film som blir formidlet i en sammenheng som kan defineres som et undervisningsopplegg. Skolene kan bestille filmen gjennom Østfold kulturutvikling v/ «Den kulturelle skolesekken». Den vises da av to navngitte personer som har kunnskap om vold og har bakgrunn fra Familievernkontor i Østfold. Disse har utarbeidet et opplegg som setter filmen inn i en undervisningssammenheng.

Kriteriene for «Grunnspørsmål» er delvis oppfylt i det skriftlige materiale, da kunnskapsmål og handlingsmål kommer tydelig fram. Pedagogisk metode og teorigrunnlag blir ikke beskrevet. Undervisningen blir utført av eksterne personer, men barnas lærer får utdelt en håndbok med veiledning i tilfeller av avdekking.

Under «prinsipper for gjennomføringen» er ikke kriteriene godt oppfylt i den skriftlige beskrivelsen når det gjelder å redusere frykt og forvirring, og om informasjonen er alders- og utviklingsadekvat. Det er blitt formidlet muntlig at dette oppfylles gjennom for- og etterarbeid med barna, men det mangler i den skriftlige framstillingen. Undervisningen gjennomføres heller ikke av voksne som barna har tillit til og som finnes i deres hverdag.

Kriteriet under «Kunnskapsmål», om styrking av barnets beredskap, er også avhengig av hvordan for- og etterarbeid utføres. Dette er heller ikke skriftlig redegjort for. Bortsett fra disse påpekningene, er kriteriene for «Prinsipper for gjennomføringen», «Kunnskapsmål» og «Handlingsmål» godt dekket opp.

Anbefalinger:

Det anbefales å arbeide mere med å beskrive arbeidet som utføres for å skape en trygg ramme rundt filmvisningen, dvs utvikle en fyldigere beskrivelse av undervisningsprogrammet med kunnskapsmål, handlingsmål, pedagogisk metode tilpasset aldersgrupper og teorigrunnlag. Vi anbefaler ikke å vise «Sinna Mann» til barn, uten at filmen er tilknyttet et godt undervisningsprogram, der alle kriteriene er oppfylt og det gjøres et godt for- og etterarbeid med barna. Det vurderes at filmen kan skape frykt og forvirring uten at den settes inn i en trygg og ansvarlig ramme. Filmene har sterke virkemidler. Det er viktig for andre som vil bruke filmene at et skriftlig undervisningsopplegg er tilgjengelig. En forskningsbasert evaluering anbefales.

5 Stine Sofies Stiftelse: «Jeg vil vite.no».

«Jeg vil vite.no» er en interaktiv webside med innhold direkte til både barn og voksne. «Kunnskapsmål» og «handlingsmål» kommer tydelig fram i presentasjonen, men skriftlig beskrivelse av pedagogisk metode og teorigrunnlag finnes ikke. Vi har ikke fått tilsendt noe skriftlig beskrivelse av undervisningsopplegget, men blitt henvist til det som står på websiden. Websiden er tilgjengelig for alle på internett, og til forskjell fra de andre undervisningsoppleggene, kan barnet benytte opplegget helt alene. Opplegget kan også benyttes som pedagogiske hjelpemidler for personer som underviser barn. Kanskje det er riktigere å betegne websiden som pedagogiske hjelpemidler enn undervisningsopplegg.

Vi har valgt å vurdere bidraget etter «kriteriene for et godt undervisningsopplegg». Kriteriene for «prinsipper for gjennomføringen» er mangelfullt besvart, fordi vi ikke har nok opplysninger. Vi finner ikke moment som kan redusere frykt og forvirring, heller ikke moment som involverer barnet i dialog. Barnet kan gjennomføre undervisningsprogrammet alene, foran dataskjermen, og ikke sammen med en voksen som det har tillit til og kan følge opp viss det er behov for det. En kan heller ikke svare på om informasjonen er aldersadekvat, fordi målgruppe er ikke angitt. Websiden er åpen for alle, og informasjonen vil være aldersadekvat for noen barn og ikke for andre. Når det gjelder kriterier for kunnskapsmål og handlingsmål er opplegget oppfylt, bortsett fra at det fins ikke opplysninger om vold og overgrep som kjønnsproblem. Informasjonen om vold og overgrep er svært knapp. Undervisningsopplegget bør gjennomgå en forskningsbasert evaluering.

6 Stine Sofies Stiftelse: «Kommunepakken».

«Kommunepakken» er et tilbud til kommuner som vil heve kompetansen på vold og overgrep i kommunens barnehager og skoler som et felles prosjekt i en bestemt tidsperiode. Personer fra Stine Sofies Stiftelse tilbyr da å undervise både ansatte, foreldre og barn i barnehager og skoler. På vår forespørsel om å få tilsendt skriftlig beskrivelse av undervisningsopplegg, ble vi henvist til nettsiden. Noen annen beskrivelse finnes ikke. Kunnskapsmål og handlingsmål er beskrevet. Pedagogisk metode og teorigrunnlag fins ikke i beskrivelsen på nettsiden. Det opplyses ikke om opplæringstilbudet er gratis. Vi kan ikke vite om opplegget inneholder moment som kan redusere frykt og forvirring, og heller ikke om informasjonen er aldersadekvat. Foreldre blir involvert ved at de får informasjon om «kalde fakta». Undervisningsopplegget blir ikke gjennomført av voksne som barna har tillit til, men eksterne personer fra SSS. Barna blir inkludert i dialog og deltakelse og opplegget er basert på respekt for barn og ungdommer. Kriteriene for kunnskapsmål synes å være oppfylt, utfra de stikkordene vi forholder oss til på nettsiden, bortsett fra temaet om vold og overgrep som kjønnsproblem. Det kommer ikke godt fram om informasjonen inneholder kunnskap om overgrep fra jevnaldrende og om hva som skjer etter avdekking. Kriteriene for handlingsmål er godt oppfylt. Undervisningsopplegget bør gjennomgå en forskningsbasert evaluering.

Del 7 Oppsummerende kommentarer og anbefalinger

Vårt oppdrag har vært å kartlegge og vurdere undervisningsprogram og – opplegg og komme med anbefalinger for videre arbeid med å utvikle et godt, enhetlig opplegg. «Kriteriene for et godt undervisningsopplegg om vold og seksuelle overgrep» er de viktigste anbefalingene som er kommet ut av prosjektarbeidet. Disse presenteres og begrunnes i rapportens Del 5, s 20 – 22. Vi anbefaler at disse kriteriene benyttes ved utvikling og vurdering av kvalitet på undervisningsopplegg om vold og seksuelle overgrep.

Selvstendige undervisningsopplegg, eller integrerte komponenter i skolens helhetlige undervisning?

Informasjons- og kursvirksomheten i barnehager og skoler om vold og seksuelle overgrep utføres både gjennom skolens egen undervisning og det benyttes eksterne aktører for å supplere informasjonsformidlingen og undervisningen.

De fleste undervisnings- og informasjonsoppleggene som er inngått i dette prosjektarbeidet, kan gjennom årsrapporter vise til en relativt omfattende og hyppig bruk i skolen. Vi har ikke noen oversikt over kvalitet eller omfang av skolens egen undervisning, og vi vet ikke hvorvidt de eksterne oppleggene kommer som et supplement til skolens egen undervisning eller om de blir stående alene som enkeltstående opplegg.

De eksterne oppleggene som utgjør informasjons- og kursvirksomheten om vold og seksuelle overgrep varierer i omfang, i bruk av metoder, valg av aldersgrupper og i beskrivelse og utforming av mål. Slik feltet nå fremstår, er majoriteten av oppleggene mangelfullt beskrevet og definert – både i forhold til å fremstå som selvstendige opplegg og i forhold til hvordan de kan inngå som en komponent i et helhetlig undervisningsopplegg.

Det er skolens ansvar å tilby elever oppdaterte og tilfredsstillende undervisning og forebygging om vold og seksuelle overgrep i henhold til kompetansemål i læreplanen. For at skoleeier, rektor og den enkelte lærer lettere skal kunne vurdere de eksterne oppleggene slik at de kan integreres som en del av et helhetlig undervisningsopplegg, er det nødvendig at oppleggene får en mer presis pedagogisk beskrivelse. En slik beskrivelse har vi indikert i matrisen som er skissert i denne rapporten. De enkelte og frittstående undervisningsoppleggene bør inneha en tydelig beskrivelse av: i hvilken grad opplegget kan være et selvstendig og avgrenset opplegg, hvordan opplegget kan inngå som en del av et større undervisningsopplegg, definere alder for målgruppen, beskrive premisser for foreldre-samarbeid og definere spesifikke kunnskaps- og atferdsmål som står i relasjon til tidsbruk og aldersgruppe. «Stiftelsen Det er mitt valg» som omtales i Del 6, har utgitt veiledningshefter som inneholder teoretiske begrunnelser og gir metodisk veiledning til lærere. Veiledningsheftet kan videreutvikles, men vi anbefaler denne måten å utarbeide beskrivelser av undervisningsopplegg på.

Det er ingen av de enkeltstående oppleggene vi har vurdert som i dag fullt ut tilfredsstillende kravene for beskrivelse av undervisningsopplegget. Vi anbefaler at de ulike aktørene som er ansvarlig for oppleggene inviteres til en veiledende oppfølging for videreutvikling av deres opplegg. Et eksplisitt mål bør være at disse enkeltstående undervisningsoppleggene videreutvikles, slik at de fremstår som klart definerte komponenter i form av læremidler slik at de kan benyttes av kompetente lærere i undervisningen.

Som en forutsetning for denne type kunnskapsformidling må barnehage og skole utarbeide en overordnet plan for hvordan institusjonen inkluderer foresatte når det informeres og undervises om vold og seksuelle overgrep. Videre må det finnes en plan og en strategi for ivaretagelse av berørte elever i forkant, under og etter undervisningen. Klare rutiner for videre henvisning, varsling og samarbeid med foresatte er et ansvar som tillegger barnehagen og skolen og ikke den eksterne leverandøren av enkeltstående undervisningsopplegg.

De eksterne tilbydere av undervisning bør inngå som en samarbeidspartner som kan tilby undervisnings- og informasjonskomponenter samt faglige oppdateringskurs for personalet, og i mindre grad selv stå for informasjon og undervisning direkte rettet mot barn.

Kvalitetsutvikling av programmer.

Det er behov for kvalitetsutvikling av de eksterne informasjons- og undervisningsoppleggene om vold og seksuelle overgrep som tilbys barnehage og skole. Generelt omhandler dette å

utvikle en manual som omfatter: beskrivelse av opplegget, bruk av pedagogiske metoder, definerte kunnskaps- og holdningsmål og aldersspesifikk målgruppe.

Det anbefales at de ansvarlige aktørene som formidler informasjons- og kursvirksomhet om vold og seksuelle overgrep: 1) videreutvikler sine opplegg med tydelige beskrivelser slik at skoleeier, rektor og lærere kan vurdere opplegget for evt. å inkludere elementene inn i et komplett undervisningsopplegg, og 2) at kursingen fra eksterne aktører rettes mot lærere slik at det er de lokale lærerne som formidler kunnskapen til sine elever og er i dialog med foresatte.

Det anbefales at de ulike eksterne aktørene inviteres til et oppfølgende arbeidsseminar med fokus på videreutvikling og kvalitetssikring – da vi mener at de eksterne programmene er til nytte som et ledd i en kompetanseheving i barnehage og skole innenfor forebygging og undervisning om vold og seksuelle overgrep.

Det anbefales at det gjøres en forskningsbasert evaluering av alle undervisningsprogrammene om vold og seksuelle overgrep.

Hvem skal utføre undervisningen?

I samtalene mellom RVT Sør og medlemmene i ekspertgruppen oppsto det meningsutvekslinger rundt temaet om undervisningen om vold og seksuelle overgrep skal utføres av lærer/førskolelærer eller eksterne personer med spesiell kompetanse på temaet. Og selv om spørsmålet ikke er innbefattet i oppdraget fra Bufdir, har det likevel tvunget seg fram som et aktuelt spørsmål i prosjektet.

I FN-rapporten «Violence Against Children» (Pinheiro 2006), anbefales det å undervise i skolen både om vold og seksuelle overgrep. Ekspertgruppen støtter denne tilnærmingen, og legger til grunn et prinsipp om at informasjons- og kursvirksomheten i barnehager og skoler om vold og seksuelle overgrep primært bør utføres av ansatte ved barnehage eller skole som kjenner barna og elevene. Det er særlig to forhold som legges til grunn for dette prinsippet:

1) Da ett av målene med kunnskapsformidlingen er å avdekke vold og seksuelle overgrep, vil det være hensiktsmessig at den eller de som underviser vil være tilgjengelige over tid for å motta barnas og elevenes eventuelle henvendelser om overgrep. Den trygghet og tillit som kan bygges opp ved relasjoner og faste rutiner ansees som viktig for at barn skal komme med denne type betrouelser.

2) For at barnehager og skoler på sikt skal bli selvhjulpne med denne type informasjon og undervisning er det behov for at barnehage og skole selv står ansvarlig for utføringen. Ekspertgruppen ser på dette som en gradvis implementeringsprosess der undervisningen settes inn i et helhetlig system bestående av skolehjem-samarbeid, klare rutiner for kontakt med politi og barneverntjeneste.

Det er ekspertgruppens oppfatning at både barnehage og skole vil være tjent med å ha eksterne aktører som tilbyr informasjons- og kursvirksomhet. Dette fordi skole og barnehage i dag har relativt begrenset erfaring med denne type forebygging og undervisning. Målet er imidlertid at barnehager og skoler på sikt skal være selvhjulpne i å gjennomføre denne type forebygging og undervisning. Inntil denne kompetansen foreligger, vurderer ekspertgruppen at skole og barnehage vil være tjent med eksterne tilbydere av opplegg som en supplerende del av den forebyggende undervisningen om vold og seksuelle overgrep.

RVTS Sør er enig i ovenstående prinsipp og grunnlaget for det. Dersom målet er at alle skolebarn skal ha undervisning om vold og seksuelle overgrep, må det sikres at de som skal gi undervisningen har nødvendig rutine, trygghet og oppdatert kompetanse.

RVTS Sør er enig i at lærerens nærhet og kjennskap til barna er viktig og nødvendig. Vi stiller spørsmål om det er realistisk at skolene vil kunne fremkultivere en endring i bruken av eksterne kompetanselevrandører, samt skape rom for at skolens egne lærere innhar nødvendig kompetanse og faglig trygghet til å gjennomføre undervisningen om temaene vold og seksuelle overgrep selv.

Dette viktige forebyggende arbeidet kan ikke bygges på tilfeldige tiltak. Verken når det gjelder *om* temaet skal belyses, *hvordan* det skal gjøres, eller *hvem* som skal utføre det. Tilstrekkelige ressurser, et kvalitetssikret undervisningsopplegg, og god opplæring av aktørene vil være nødvendig for å sikre et likt tilbud i hele landet.

Samtaler i ekspertgruppen om forebygging av vold og overgrep for de minste barna.

I kartleggingen har det kommet fram at det foregår noe undervisning av barn i barnehager om vold og seksuelle overgrep fra eksterne tilbydere, uten at det foreligger skriftlige beskrivelser av innhold og metoder i undervisningen. Det synes som undervisningen oftest rettes mot de eldste barna i barnehagen, altså fire- og femåringene. Kvalitetskriteriene, gjengitt i Del 5, er like relevante for undervisningsopplegg for barn under skolealder. Det foreligger ikke forskning som underbygger at undervisning til denne aldersgruppen fører til at barna «forhåndslagrer» kunnskap som virker forebyggende mot senere trusler om vold og overgrep.

I ekspertgruppen reiste det seg mange spørsmål rundt forebyggingsarbeid for denne aldersgruppen, for eksempel hvordan kan en unngå å legge ansvaret for forebyggingen på barnets skuldre, hvordan oppnå å styrke barn i tre-, fire- og femårsalderens beredskap mot vold og seksuelle overgrep, hvordan unngå å skape unødvendig frykt og forvirring? I det følgende gjengir vi utdrag fra refleksjoner og anbefalinger som kom fram i disse samtalene:

”Vi (ekspertgruppen) er åpne for å diskutere om femåringene skal inkluderes i en form for opplysning i barnehagen, men understreker betydningen av at kvalitetskriteriene (som er presentert i rapportens Del 5), er til stede. Vi mener at slike prosjekt bør prøves ut og følges opp ved forskningsbasert evaluering. Fem-åringer generelt «risikerer» å få høre om vold og overgrep via ulike kanaler. Nære voksne bør derfor ha en beredskap for at de får informasjonen om disse temaene i form av en planlagt, bevisst fremstilling fra de som vet

hvem de snakker til og hva de kan forstå og som har mulighet til å følge dem opp. Det vil si at barnet ikke blir alene med uforstått og skremmende budskap fra andre barn eller andre kanaler. I barnehagen blir det førskolelæreren som bør snakke med barna om vold og overgrep, eller annen utvalgt person blant det kontinuerlige personalet, på grunn av oppfølgingsbehovet og fordi dette er voksne barna har et tillitsforhold til i utgangspunktet.

Tanken når det gjelder fem-åringen og de neste alderstrinnene over, er at vi kan installere en viss trygghet hos disse små barna ved å fortelle dem hva som er lov og ikke lov, om hvor de kan si fra og at de skal si fra. Dette bør formidles i fortellinger tilpasset alders- og utviklingsnivå.

Barne-psykologisk kan vi antagelig si at det er liten eller ingen risiko forbundet med å forklare og fortelle små barn om noe problematisk, skadelig og ulovlig i en rolig tone og med tilpasset ordvalg. Forutsetningen er at dette skjer innen rammen av en planlagt forklaring, formidlet av voksne med kunnskap om barn og kjennskap til rutiner for oppfølging i tilfelle avdekking av vold og overgrep. Det må skje i en setting som gjør at barna kan komme og snakke med noen voksne etterpå, og at disse kan gjenta noe av budskapet på barnets egne premisser og utviklingsnivå. Det foreligger ikke noe grunnlag for at dette i seg selv skulle ha noen skadelig effekt selv om tema var «slemme voksne som gjorde noe ulovlig med barns kropp». På alle nivåer må voksen-ansvaret presenteres som sentralt. Og informasjonen må inneha momenter som reduserer frykt og forvirring.

Momenter som skal redusere frykt og forvirring for aldersgruppen fire år og oppover må inneholde:

- a) klar, eksemplifisert beskrivelse av voksnes ansvar for å passe på at barn har det bra,
- b) klar og eksemplifisert beskrivelse av hvordan de passer på det blant annet ved lover, politi
- c) gjøre det klart at de voksne kan ikke gå og passe på barnet hele tiden, derfor må de ofte spørre barnet om det har det bra, d) og illustrere hvor viktig det er at barnet sier fra i slike samtaler når noe skremmende eller vondt har hendt med barnet og en voksen,
- d) at vi har barnevern og hvordan det virker,
- e) og at de aller fleste barn har det bra, men at det er noen barn som ikke har det bra nok hjemme og fordi noen gjør gale ting med barn,
- f) da må de voksne få vite,
- g) 4-5-åringene må få eksempler på at barn har sagt fra når de ikke har hatt det bra nok hjemme.

Vårt spørsmål blir hvordan vi skal formulere et «beredskaps-kriterium» når vi forteller barn om vold og overgrep som kan ramme dem eller som har rammet dem allerede. Det må handle om egenbeskyttelse; hvordan de skal komme seg ut av situasjonen, om hvordan de kan

fortelle om noe vanskelig eller vondt til en trygg person, eventuelt en av foreldrene alene, si fra til en annen, det vil si tredjeperson, tante, onkel, førskolelærer, helsesøster, nabo. Si fra til offentlig instans som politi, barnas nødtelefon, barnevern. Fra fem-årstrinnet kan dette formidles via korte, men klare fortellinger om barn i ulike situasjoner som førte til handling under selve hendelsen, eller de måtte vente til etterpå.”

Ekspertgruppen er i tvil om undervisning er den rette forebyggingsmetoden for de yngre barna i barnehagen, dvs tre- og en del av fire-åringene. Mye tilsier at en heller bør rette fokuset mot foreldrene og tilby foreldreveiledning om hvordan de kan snakke med barna sine om vold og overgrep når slike tema aktualiseres. Det påpekes videre at det mangler dokumentasjon på hvordan slik undervisning virker på så små barn.

Ekspertgruppen heller mest mot å bringe disse temaene aktivt inn i planlagte aktiviteter for de minste barna. Bl.a. fordi det vil eksistere forskjeller i ordforråd, ordforståelse og begrepsdannelse for temaer som vil være sentrale i formidlingen.

Behov for forskning.

Gjennom arbeidet med dette prosjektet har det framkommet ulike problemstillinger det bør settes søkelys på og utforskes videre:

1. Det bør settes i gang et helhetlig forskningsbasert evalueringsprosjekt av forebyggende innsats mot vold og seksuelle overgrep, inkludert undervisningsopplegg for barn og unge.
2. Det er behov for forskning på hvordan undervisningsopplegg om vold og seksuelle overgrep virker på barn under skolealder.

Det er behov for et forskningsbasert kartleggingsprosjekt av den totale aktiviteten som foregår av undervisningsaktivitet om vold og overgrep for barn og unge i skoler og barnehager, ikke bare den skriftliggjorte aktiviteten som er vurdert i dette prosjektet.

Oppsummering og anbefaling fra RVTS Sør

Det foreligger i dag intet undervisningsprogram om vold og seksuelle overgrep til bruk i skole og barnehage som fullt ut har dokumentert at de tilfredsstillende faglige krav man med rimelighet må kunne stille til et godt opplæringsprogram.

Det finnes derimot en rekke lovende ansatser til gode programmer med mye godt undervisningsmateriell. Disse er beskrevet og vurdert i denne rapporten. En viktig verdi ved flere av disse programmene er at hva de enn måtte mangle av beskrivelse, dokumentasjon, evaluering og forskningsbasert støtte langt på vei balanseres av høyt engasjement, entusiasme,

initiativ og pågangsmot av fagpersoner som har utviklet og som formidler programmene. Dette er en verdi som bør forsøkes ivaretatt i et eventuelt offentlig initiativ til å utvikle en nasjonal standard for et autoritativt program.

I rapporten oppfordres det til at statlige myndigheter tar initiativ til et samarbeid med en rekke av utviklerne av de eksisterende programmer for sammen med dem å videreutvikle gode ansatser til fullverdige programmer.

Denne oppfordringen gjentas gjerne som en avsluttende anbefaling:

Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet anbefales – gjerne i samarbeid med andre sentrale direktorater - å ta initiativ til at det utvikles offentlig kvalitetssikret undervisningsprogram om vold og seksuelle overgrep til bruk i skole og barnehage. Det anbefales at dette arbeidet tar utgangspunkt i de undervisningsprogrammer som er beskrevet i denne rapporten og i et forpliktende samarbeid med de organisasjoner/institusjoner som har utviklet programmene. Sentralt i et slikt samarbeid må være å sikre veiledningsstøtte til videreutvikling av programmaterialene i tråd med de standarder som er beskrevet i denne rapporten samt å legge til rette for ekstern forskningsbasert evaluering av de enkelte bidragene.

Referanser

Barter, C. (2014) Responding to sexual violence in girls' intimate relationships: the role of schools. I Ellis, J. & Thiera K. T. (red.) Preventing violence against girls and women. Educational work with children and young people. London: Polity Press.

Bogat, G. A., DeJonghe, E., & Levendosky, A. A. (2006) "Trauma symptoms among infants exposed to intimate partner violence" *Child Abuse & Neglect* 30, 109–125.

Blindheim, A. (2010). Hvordan vold påvirker hjernen. I U. Heltne & P.-Ø. Steinsvåg (red.), *Barn som lever med vold i familien. Grunnlag for beskyttelse og hjelp* (s. 51–60). Oslo: Universitetsforlaget.

Bratberg, Ø. (2014) *Tekstanalyse for samfunnsvitere*. Cappelen Damm AS. Oslo

Card, J. (2005) "Posttraumatic stress disorder in children exposed to domestic violence: Parental versus self-report" *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering* 66(3-B)

Copeland WE, Adair CE, Smetanin P, Stiff D, Briante C, Colman I, Fergusson D, Horwood J, Poulton R, Costello EJ, Angold A (2013) Diagnostic transitions from childhood to adolescence to early adulthood. *J Child Psychol Psychiatry*. 2013 Jul;54(7):791-9. doi: 10.1111/jcpp.12062. Epub 2013 Mar 2

Dejonghe, E. S., Bogat, G. A. Levendosky, A. A., Von Eye, A., & Davidson, W. S. (2005) "Infant exposure to domestic violence predicts heightened sensitivity to adult verbal conflict" *Infant Mental Health Journal* 26, 268–281.

Edwards, V. J., Holden, G. W., Anda, R. F., & Felitti, V. J. (2003). Experiencing multiple forms of childhood maltreatment and adult mental health: Results from the Adverse Childhood Experiences (ACE) study. *American Journal of Psychiatry*, 160(8), 1453-60.

Ehrensaft, M., Cohen, P., Brown, J., Smailes, E., Chen, H. & Johnson, J. (2003) Intergenerational transmission of partner violence: A 20-year prospective study *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71, 741–753.

Finkelhor, D. & Ormod, R. K. & Turner, H. A. (2007) Poly-victimization: A neglected component in child victimization. *Child Abuse and Neglect*, (31)

Friis, S og Vaglum, P. (2002). *Fra ide til prosjekt. En innføring i klinisk forskning*. Tano AS, 2. utgave, 2. opplag. Otta.

Fusco, R. A. & Fantuzzo, J. W. (2009) "Domestic violence crimes and children: A population-based investigation of direct sensory exposure and the nature of involvement" *Children and Youth Services Review* 31, 249–256.

Førland, M. og Mossige, S. (1993): *Kunnskapsstatus: Forebygging av seksuelle overgrep mot barn*. Oslo: Norges forskningsråd.

Glad, K. A., Øverlien, C., og Dyb, G. (2010) *Forebygging av fysiske og seksuelle overgrep mot barn. En kunnskapsoversikt*. Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress. Oslo.

Graham-Bermann, S. A. & Edelson, J. L. (2001) *Domestic violence in the lives of children*. Washington: American Psychological Association.

Griffing, S., Lewis, C. S., Chu, M., Sage, R., Madry, L. & Primm, B. (2006) "Exposure to interpersonal violence as a predictor of PTSD symptoms in domestic violence survivor" *Journal of Interpersonal Violence* 21, 936-954

Herrenkohl, T. I., Sousa, C., Tajima, E. A., Herrenkohl, R. C., & Moylan, C. A. (2008). Intersection of child abuse and children's exposure to domestic violence. *Trauma, Violence & Abuse*, 9(2), 84-99.

Janson, S., Jernbro, C. & Långberg, B. (2011) *Kroppslig bestraffning och annan kränkning av barn i Sverige – en nationell kartläggning 2011*. Stockholm: Stiftelsen Allmänna Barnhuset.

Kirkengen, A.L. (2009). *Hvordan krenkede barn blir syke voksne*. Andre utg. Oslo: Universitetsforlaget.

- Macy, R. J., Martin, S. L., Kupper, L. L., Casanueva, C. & Guo, S. (2007) "Partner violence among women before, during, and after pregnancy. Multiple opportunities for intervention" *Women's Health Issues* 17, 290–299.
- Mossige S. & Stefansen K. (2007). *Vold og overgrep mot barn og unge. En selvrapporderingsstudie blant avgangselever i videregående skole*. NOVA-rapport nr. 20/2007
- Myhre, M. (2010) Fysiske overgrep mot barn – Kunnskapsstatus.
<http://www.nkvts.no/tema/Sider/FysiskeovergrepmotBarnKunnskapsstatus.aspx>
- Myhre, M., Thoresen, S. og Hjemdal, O.K. (2015) *Vold og voldtekt i oppveksten. En nasjonal intervjuundersøkelse av 16- og 17-åringer*. Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress. Rapport1/2015.
- Pape, H. (2011). Alkohol og vold i nære relasjoner. *Rus & Samfunn* nr. 5/2011, s. 14–16.
<http://www.rus.no/id/614.0>.
- Pinheiro, P.S. (2006). *World report on violence against children*. United Nations Secretary-General's Study on Violence against Children, Geneva.
[http://www.unicef.org/lac/full_text\(3\).pdf](http://www.unicef.org/lac/full_text(3).pdf)
- Reppucci, N. D. et al (2005) "Is There Empirical Evidence to Support the Effectiveness of Child Sexual Abuse Prevention Programs?", i: *Current Controversies on Family Violence*, 2 utgave.
- Repstad, P. (2007) *Mellom nærhet og distanse. Kvalitative metoder i samfunnsfag*, 4. utgave Oslo: Universitetsforlaget.
- Rossmann, B. B. (2000) "Time heals all: How much and for whom?" *Journal of Emotional Abuse* 2, 31–50
- Saur, R., Hustad, A.E & Heir, T. (2011) *Voldforebygging i Norge. Aktiviteter og tiltak mot vold i nære relasjoner*. Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress, Oslo.
- Spencer, N., Devereux, E., Wallace, A., Sundrum, R., Shenoy, M., Bacchus, C., et al. (2005). Disabling conditions and registration for child abuse and neglect: a population-based study. *Pediatrics*, 116(3), 609-613.
- Thoresen, S. & Hjemdal, O.K. (red.) (2014). *Vold og voldtekt i Norge. En nasjonal forekomststudie av vold i et livsløpsperspektiv*. Oslo: Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress (NKVTS).
- Utdanningsdirektoratet (2011) *Seksualitet og kjønn. Et ressurshefte for lærere i grunnskolen*.
http://www.udir.no/Laringsmiljo/helse_i_skolen/Undervisning-om-seksualitet---Et-ressurshefte-for-larere-i-grunnskoleopplaringen/
- Wolfe, D. (1999) *Child Abuse*, Sage Publications, second edition 1999.

Wolfe, D., Crooks, C. V., Lee, V., McIntyre-Smith, A. & Jaffe, P. G. (2003). The Effects of Children's Exposure to Domestic Violence: A Meta-Analysis and Critique. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 6(3): 171-187.

Wurtele, S. K. (2009). Preventing sexual abuse of children in the twenty-first century: Preparing for challenges and opportunities. *Journal of Child Sexual Abuse*, 18, 1-18.

Øverlien, C. (2012) Vold i hjemmet – barns strategier. Oslo: Universitetsforlaget.

Øverlien, C. (2010). Children exposed to domestic violence. What have we concluded and challenges ahead. *Journal of social work* 10, 80-97.

Offentlige publikasjoner:

Stortingsmelding 15 (2012 – 2013) *Forebygging og bekjempelse av vold i nære relasjoner. Det handler om å leve.*

Et liv uten vold. Handlingsplan mot vold i nære relasjoner, 2014 – 2017. Justis- og beredskapsdepartementet.

Barndommen kommer ikke i reprise. Strategi for å bekjempe vold og seksuelle overgrep mot barn og ungdom (2014-2017). Barne- likestillings- og inkluderingsdepartementet.

En god barndom varer livet ut. Tiltaksplan for å bekjempe vold og seksuelle overgrep mot barn og ungdom (2014-2017). Barne- likestillings- og inkluderingsdepartementet.

Kompetansemål i skolen , <http://www.udir.no/kl06/SAF1-3/Kompetansemaal/?arst=98844765&kmsn=583858936>

NOU 5 – 2012: Bedre beskyttelse av barns utvikling, BLD

Oppvekstrapporten 2013, Bufdir

Vedlegg 1.

Kriterier for «Undervisningsprogram om vold og seksuelle overgrep.» Grunnspørsmål:

	<i>Er programmet beskrevet med: A: kunnskapsmål B: handlingsmål C: pedagogisk metode D: teorigrunnlag</i>	<i>Gratis?</i>	<i>Varighet ?</i>	<i>Gjennomføres av interne eller eksterne?</i>	<i>Tilgjengelighet, for hvem?</i>	<i>Hvem er ansvarlig for programmet?</i>
Barnetrinnet, FMSO http://smiso-hordaland.no/fmsouv/	A: Nei B: Ja C: Ja D: Nei	JA	45 min x 2	Eksterne	Tilgjengelig for ansatte i SMSO.	FMSO
Incestsenteret i Vestfold, Barnetrinnet.	A: Ja B: Ja C: Ja D: Nei	JA	2 skoletimer i + 2., 4. og 6. trinn (dvs at de samme barna får undv 3 x 2t).	Eksterne	Skolene i Vestfold får tilbud. SMSO i øvrige fylker har fått opplæring, men mangler ressurser til å benytte det.	Incestsenteret i Vestfold.
Det er mitt valg, Lions	A: Ja B: Ja C: Ja D: Ja	Nei	14 moduler som lærerne kan benytte/integrere i undervisningen.	Interne	Bruk av lærebøkene og websiden betinger kurs.	Stiftelsen Det er mitt valg.
Sinna Mann, Familievernkontoret Østfold	A: Ja B: Ja C: Nei D: Nei	JA	1 skoletime + disponibel tid etterpå .	Eksterne	Filmen tilgjengelig på internet. Håndbok for lærere tilgjengelig for de skolene som bestiller programmet	Østfold Kulturutvikling v/ «Den kulturelle skolesekken»
SSS: Jeg vil vite.no	A: Ja C:Nei B: Ja D:Nei	JA	åpent	Eget studie	Alle , på internet	Stine Sofies Stiftelse
SSS: Kommunepakken	A: Ja C: Ja B: Ja D: Nei	Vet ikke	Kan skreddersys	Eksterne	Kommuner kan bestille pakken av Stine Sofies Stiftelse	Stine Sofies Stiftelse

Vedlegg 1.

Prinsipper for gjennomføringen:

	<i>Inkluderes moment som kan redusere frykt og forvirring?</i>	<i>Er informasjonen aldersadekvat og utviklingsadekvat?</i>	<i>Foreldreinvolvering?</i>	<i>Basert på respekt for barn og ungdommer?</i>	<i>Fins moment som inkluderer barn/unge i dialog og deltakelse?</i>	<i>Gjennomføres det av voksne som barnet har tillit til og som finns i barnets hverdag?</i>	<i>Har den som gjennomfører programmet, tilgang til støtte fra utenforstående ekspertise?</i>
Barnetrinnet, FMSO	Ja	Ja	Info, men oppgir ikke underv.dato.	Ja	Ja	Nei	Ja
Incestsenteret Vestfold	Ja	Ja	Info/kurs, men oppgir ikke underv.dato	Ja	Ja	Ja, kombi	Ja
Det er mitt valg, Lions	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja, kombi	Ja
Sinna Mann, Familievernkontoret Østfold	Ja, avhengig av for- og etterarbeid.	Avhenger av for- og etterarbeidet.	Ja	Ja	Ja	Nei	Ja
Jeg vil vite.no, SSS	Nei	Spesifiserer ikke målgruppe	Nei	Ja	Ja	Nei	Ja
Kommunepakken, SSS	Vet ikke	Vet ikke	Info/kurs	Ja	Ja	Nei	Ja

Vedlegg 1.

Kunnskapsmål:

	<i>Er temaet vold eller overgrep?</i>	<i>Styrking av barnets beredskap mot vold og overgrep?</i>	<i>Adressering av ansvar? Hvem har ansvar for volden og overgrepene?</i>	<i>Fins der informasjon om overgrep fra jevnaldrende/andre barn og unge?</i>	<i>Vold og overgrep som kjønnsproblem, er kjønnsperspektivet synlig i noen form?</i>	<i>Info om Barnekonvensjonen, vold og overgrep som rettighets spørsmål?</i>	<i>Kunnskap om hva som skjer etter avdekking? Om sekundærforebygging?</i>
Barnetrinnet, FMSO	Begge.	Ja	Ja, de voksne	Ja	Nei	Ja	Nei
Incestsenteret i Vestfold	Begge.	Ja	Ja, de voksne	Ja	Nei	Ja	Ja
Det er mitt valg, Lions	Begge.	Ja	Ja, de voksne	Ja	Nei	Ja	Nei, men det forutsettes at skolen har en plan for det.
Sinna Mann, Familievernkontoret Østfold	Vold.	Ja, men avhengig av for- og etterarbeid	Ja, voldsutøveren	Nei	Ja	Ja	Ja
Jeg vil vite.no, SSS	Begge	Ja	Ja	Nei	Nei	Ja	Vet ikke
Kommunepakken, SSS	Begge	Ja	Ja	Nei	Nei	Vet ikke	Vet ikke

Vedlegg 1.

Handlingsmål:

	<i>Opplysning om muligheter for å få hjelp?</i>	<i>Bygger programmet på forståelse av barn som både offer og aktør? (dvs i offerskap finns det et aktørskap) Inkluderer det et syn på barnet som handlende og aktivt? Styrker programmet aktørskapet?</i>	<i>Underbygger informasjonen som gis, barn og unges egen handlingskompetanse? Presenteres handlingsalternativ?</i>
Barnetrinnet, FMSO	Ja	Ja	Ja
Incestsenteret i Vestfold	Ja	Ja	Ja
Det er mitt valg, Lions	Ja	Ja	Ja
Sinna Mann, Familievernkontoret Østfold	Ja	Ja	Ja
Jeg vil vite, SSS	Ja	Ja	Ja
Kommunepakken, SSS	Ja	Ja	Ja

Vedlegg 1.